

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

»»

ԿԱՐՄԻՐ ԺԱՄՈՒՑ

(ԱՐՏԱՏՊՈՒԱԾ «ԻՐԱՒՈՒՆՔ»Է)

1920

891.99

Ա - 95

04 OCT 2010

08 DEC 2011

20 06 / 09

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

66-95

1-0

ԿԱՐՄԻՐ ԺԱՄՈՒՑ

ՊՐԵՍԱՏՊՈՒԱԾ «ԻՐԱԴՈՒՆՔ»

316-72
94-82

(181-93)

1920

15.02.2013

1100 326 92

22513

ԿԱՐՄԻՐ ԺԱՄՈՒՑ

Ա.

Թաղին մէջ Գիւրքեան Հայրապետ Էֆէնտին վրայ խօսուած ատեն, «Էֆէնտին» յորջորջումը բաւական կը համարուէր: Ո՛չ անուն, ո՛չ մականուն: Պարզին Վսեմութիւնը:

Էֆէնտին Խասգեղէն Օրթագեղ փոխադրուած էր Երեսուն տարի առաջ, Այդ երկար ժամանակամիջոցին, Կիրակի մը ժամէն բացակայած չէր: Ու ա՛լ հիմակ իր սովորութիւնները բնագրի մը ճնշումով կը վարէին տէրունական օրերուն իր կենցաղը: Պատարագը չըսած՝ ժամ կերթար, խորհրդարանը քիչ մը կը հանգ-չէր, և Թաղին շաբթուան մը գործերուն վրայ ընդհա-նուր տեղեկութիւններ կը տրուէին: «Խորհուրդ խո-րին»ին՝ տաճարը մտնելով շիտակ պահարան կ'անց-նէր: Նորին Վսեմութեան հետ Թաղին ազնուաշուք-ներն ալ հոն հիւրընկալուելու առանձնաշնորհ կը վայելէին: «Կեցո»ին՝ դասը կը յառաջանար, «Որ օրն-նես»ին՝ ատենը, մանրաքայլ մանրաքայլ, գլուխը բաց. «Ի սկզբանէ»ին աւարտմանը՝ պատարագւորին աւետարանը համբուրելու կ'երթար, ոսկի մը ժամուց նուիրատուութեամբ: Աջամբոյրը հինգի կը բարձրանար երբ եպիսկոպոսը կը պատարագէր: Մենծ-Աղան որ, բա-րեպաշտական այս պարտականութիւնը կատարած ըլլա-լու գոհունակութեամբը սիրտը զեղուն, կը վերադառնար պահարան, հոնկէ խնդրակատար: Աստուածամօր պատկե-րին առջեւ երեսը խաչակնքելէ յետոյ կը սկսէր դուռը

4846-2010

երթալ, պատէն փոքր ինչ չեղած քայլափոխերով: Վէ-
զիրի մը սենեակէն մեկնած ատենը, Պալա էֆէնտին
կը զգուշանար քամակը ամբողջակի անոր աչքին պար-
զելու անբարեկիրթ վարմունքէն. իր քրիստոնէի խղճ-
մտանքը իրեն չէր թոյլատրեր նուազ պատկառոտ ե-
րեւիլ Աստուածածինին դիմաց: Դուրսը՝ մուրացիկները
կը սպասեն երբեք պատրանք չկրած ակնկալութեամբ:
Թաղին նորափթիթ երիտասարդները կիրակնօրեայ
զգեստով սիգապանձ, ձեռքերնին գանձանակ ու պնակ
«կուղայ կոր» կը մըմնջէին: Էֆէնտին ասոնցմէ
իւրաքանչիւրին առջեւ կանգ կ'առնէր, ձեւացեալ
կծծիւթեան զուարճարան սակարկութեամբ: Ու լիա-
բուն նպաստով հանդերձ, «սպորի՛ք զաւակներս»,
վարձատրութեամբ մըն ալ կը փոխարինէր քնատու-
թիւնը այդ երիտասարդներուն, զորս բարեգործական
տենչանքը վաղայարոյց ըրած էր: Խորհրդարանը սուր-
ճէ մը ետքը, տուն կը վերադառնար, հետը տանելով
նարտի խաղակիցներ:

Երեսուն տարիներու կիրակնօրեայ այս հանգստա-
ւէտ կենցաղավարութիւնը խանդարեցաւ 1890 Օգոս-
տոս 19ին: Այդ օրը ժամուն տօնախմբութիւնը ըլլա-
լով, չքաղիր հանդիսաւորութեամբ կը պատարագէր
թաղին քարոզիչ եպիսկոպոսը: Սպասաւորելու պատ-
ուին ալ նոր «ղարիպը» արժանացած էր, շնորհիւ
իր ձայնին: Արարողութեան պահուն, երբ «Ազատու-
թիւն եղբարց մերոց գերելոց» աղփանքին երկինք
առաքման կարգը եկաւ, Հայաստանցի տէրտէրը՝ աչ-
քերը բոցաբորբ՝ բռնվառ ժողովրդին արձակեց երկ-
նազդեցիկ զայրոյթէ մղուած ուժգնութեամբ ու ահե-
ղազոռ «ա՛» մը սլացուց: Հայ հոգիները մէկէնիմէկ
այդ «ա՛»ին վրայ արարածիկ, շնչասպառ հոն մնա-
ցին քարացած, մեծ պատահարներու սպասող անբար-
բառ անձկութեան մէջ: «Զատ»ը պայթեցաւ, նրբա-
հծծիւն մեղեդիի մը պէս թրթռաց «ո՛ւ»ն, երկնա-

սլաց «թիւն»ը ու ամպորոտ «ամէն»ը փոթորկեց
առձարին մէջ: Երէկ Յուլիս տասնհինգն էր:

Արփաթեւ քահանան հիմակ ուժաթափ վար կ'իջ-
նէր իր սաւառնած բարձունքէն: Ա՛լ սրտմտութեամբ
մարմրկող հառաչ մըն էր իր յոխորտ կանչիւնը: Անձ.
կակարօտ անուշութեան անլուր փղձկիւնով մըն էր
որ հեծեծեց «եղբա՛րց մերո՛ց գերելո՛ց»ը, հազար տա-
րիներու ողորմադերս պաղատանքը առ Աստուածն
Հայոց: Ու Հայոց հազար տարիներու ուսարծարծ
«Տէ՛ր ողորմեա՛ն»ն անգամ մը նորէն փոխասեց գթու-
թեան խնդրարկու այդ հայցուածքին: Բայց այս ան-
գամ մոնչիւնով: Երէկ, Պոլսէն Աքեա ճամբու դրուած
էր հայ խումբ մը, չղթաներով: Իսլամին դէմ պար-
տիսաթափ վրէժխնդիրներու ջոկատը: Առաջինը:

Երբ նոր պանդուխտը «Ազատութիւն եղբարց մերոց»ը
նորալուր եղանակով մը գեղգեղեց, ու ժողովուրդն
ալ անսովոր նորութեամբ սլացուց աղերս մը որ սըր-
տին ալքերէն ժայթքած թնդիւն մըն էր, էֆէնտին
այս բոլոր նորութիւններէն յանկարծակիի եկաւ:
Եռարուն մնաց, երազին մէջ ծանր վտանգի ենթար-
կուողի մը շնչարգելութեամբը: Մէկէնիմէկ սթափեցաւ
սակայն. աթոռը թողուց և դուրս ելաւ: Խնդրակա-
տարէն հապշտապ անցնելով Աստուածածինն ներկա-
յութիւնն իսկ մոռցած՝ շիտակ խորհրդարան գնաց:

Անդին պահարանը աղնուաշուքները համաշարժ
դրգմամբ, իրարու երես նայեցան գէմքերնուն բոլոր
չարժուն մասերը ծոմակելով: Այդ նշանացի ազդա-
րարութեամբ, ամէնքը միասին դուրս ելան: Բակը
տանող դրան առջեւ տեսան ժամկօշը, որ՝ վիզը ծուռ՝
տեղը կը մնար, էֆէնտին հովանոցը դեռ ձեռքը:
Մարդուկին և աղաներուն միջև բոպէական մտերմու-
թիւն մը հաստատուեցաւ:

— Ժամկոչ աղբար, էֆէնտին ո՛ւր գնաց, հար-
ցուցին:

— Խորհրդարանը, պատասխանեց ողորմուկ ձայնով մը։

— Բան մը ըսա՞ւ։

— Ձէ, երեսը մեռելի երես էր։

Ծանրաքայլ, ինչպէս յուղարկաւորութենէ մը ննջեցեային տունը վերադարձողներ, իրենք ալ խորհրդարանը յառաջացան, «աճալիպ» մը մրմուռով քթերնուն տակէն։

Էֆէնտին կանանչ կերպասապատ սեղանին գլուխը նստած, ֆէսը աթոռին վրայ, ուժգին սիկար կը քաշէր։ Եկուորները ոտքի վրայ շարուած մնացին, ամէնուն բերանը գոց։ Ոչ ոք սիրտ կ'ընէր լուծիւնը խզելու։ Հետաքրքիր ժամկոչը եկաւ, դրան առջեւ բարեւ բռնած կայնեցաւ, իբր թէ հրամանի սպասելու համար։ Կացութեան փրկութիւնը հետը կը բերէր։ Իր ներկայութիւնը առիթ հայթայթեց բերաններու կապանքին քակմանը։ Ազնուաշուքներուն մէջ տարիքովն ու դիրքովը էն հեղինակաւորը մեղմաձայն հարցուց։

— Էֆէնտի, սուրճ մը կ'ուզէ՞ք։

Հաւանութեան նշան տրուեցաւ «հրմառով մը»։ Ժամկոչին հրամայեցին Էֆէնտիին սուրճ մը բերել։

— Դուք ալ առէք, աւելցուց Էֆէնտին։

— Ամէնուս ալ, ժամկոչ աղբար, երկրորդեց հեղինակաւոր ազնուաշուքը։

Ու այս առաջին յաջողումէն քաջալերուած, շարունակեց։

— Ի՞նչ աղուոր օր, մայիս։ Էֆէնտի, ասոր վեր պիտի ելլէ՞ք։

— Իրաւ որ չիյտեմ, եղաւ կտրուկ պատասխանը։

Պերճաբառաւոր արտայայտութիւն մը թէ Էֆէնտիին զայրոյթը տակաւին երկունքի մէջ էր։ Անխօսուկ ալ սուրճերնին խմեցին։

Երբ ժամկոչը ֆինճանները ժողված՝ դուրս ելլելու վրայ էր։

— Ինծի նայէ, ըսաւ Էֆէնտին, Սրբազանին ըսէք որ կարճ կապէ ու գայ։

Սրբորդութեանց հապճեպ վերջացումի այս հրամանը՝ անլուր մինչեւ այդ օրը՝ ազնուաշուքներուն արգէն սարսած իմացականութիւնը ա'լ բոլորովին հիմնիվեր չըջեց։ Էֆէնտին միշտ խստիւ կշտամբած էր զպիր կամ քահանայ որ ժամասացութիւնը թաշելով, կարճ կապելու սրբապղծութեան կասկածը տար։

Պատարագն արդէն աւարտած ըլլալով, եպիսկոպոսը ընկերակցութեամբ աւագերէցին ու աթոռակալին, խորհրդարան եկաւ, առանց ժամկոչին հրաւիրմանը։

Երեքն ալ, ի տես այլայլած դէմքերու և բերանեալ շրթունքներու, արտակարգ դէպքի մը պատահումը կռահեցին։ «Ողջոյն»էն ետքը, զոր Էֆէնտին ոտքի ելլելով ընդունեց, ու այս առթիւ ֆէսը դրաւ, ամէնքն ալ բազմեցան։ Ժամուորներուն «աղուոր» բազմութիւնը, օգին մայիսեան զովաշունչ անուշութիւնը խօսակցութեան նախնական նիւթերը հայթայթեցին։ Եպիսկոպոսը փափկանկատութեամբ զգուշացաւ ու է հարցում ընելէ, թէ ի՞նչու Էֆէնտին «Օրհնեալք եղբւրուք»ին ատենը չէր տեսած։ Հետաքրքրութիւնը գոցէ ժամուցին համար ակնարկութիւն համարուէր։ Ժամկոչը երեք սուրճ եւս բերաւ։ Երբ ֆինճանները վերցուց ու դնաց, Էֆէնտին որուն լուծիւնը անխըռով կը մնար՝ եպիսկոպոսին ծանր ծանր հարցուց, վսեմի մօտեցող լրջութեամբ։

— Սրբազան, աս լերան արջը ե՞րբ եկաւ։

— Լերան արջը ո՞վ է, Էֆէնտի, հարցուց քմծիծաղով մը եպիսկոպոսը, որ բան մը չէր հասկցած։

— Ա՛յ, հեռու կարգէն, սա ասորուան զարիպը։

— Տէր Յուսիկ հա՛յրը կը հարցնէք, Էֆէնտի, ընդդիմաբանեց եպիսկոպոսը, չեչտին մէջ արտայայտելով դժգոհութիւնը, զոր կը զգար Աստուծոյ պաշտօնէին

նկատմամբ անհարկի լեզուի մը չէմ: Ու շարունակեց:

— Երեք օր է:

— Ո՞վ խրկեց:

— Ո՞վ պիտի խրկէ որ, Պատիրարքարանէն յանձնարարագրով եկաւ, միւս պանդուխտը արդէն գացած ըլլալուն:

— Է՛, ալ ասանկ ատեն հոս խրկելիք ուրիշ մարդ չգտա՞ն:

— Ի՞նչ կայ, էֆէնտի, ի՞նչ եղաւ, ի՞նչ ըրաւ, հարցապնդեց եպիսկոպոսը ակներեւ սրտնեղութեամբ:

— Ի՞նչ կայ մի, ի՞նչ եղաւ մի, ի՞նչ ըրաւ մի: Ինծի՞ կը հարցնէք, Սրբազան: «Ականջս ունին և ոչ լսեն, աչս ունին և ոչ տեսանե՞ն»:

— Ինչ որ կայ, կ'աղաչեմ պարզօրէն ըսէիք, էֆէնտի, խնդրեց եպիսկոպոսը: Այս քահանային նկատմամբ եթ' առաջուց բան մը գիտէք այդ, ուրիշ խնդրէր է:

Պատիկ ազնուաշուք մը, որուն աչքը պատուհանէն էր, այդ բոպէին նշմարելով պանդուխտը որ խնդրակատարէն կ'ելլէր, էֆէնտին իմացուց:

— Ներս կանչեցէ՛ք, հրամայեց էֆէնտին:

Հայաստանցի տէրտէրը եպիսկոպոսին առջեւը խոնարհութիւն ըրաւ, ու ներկաները համահաւասար ձողշոյնով մը բարեւելէ յետոյ, ոտքի վրայ մնաց: Էֆէնտին նստիլ հրամայեց: Տէրտէրը չլսելու զարկաւ: Ոտքի վրայ կեցած էր ի յարգանս եպիսկոպոսին և ոչ թէ աշխարհականի մը: Դիրքի փոփոխութեան հրամանը նուիրապետական բարձունքէն կը սպասէր: Պարտաճանաչ մեծարանքի այս համարձակ արտայայտութիւնը զարիպին վրայ հրաւիրեց եպիսկոպոսին բարեացակամ տրամադրութիւնը:

— Նստէ՛, տէր հայր, հրամայեց դաշն ձայնով:

Տէրտէրը Սրբազանին առջեւ խոնարհելով նստաւ: Քանի մը վայրկեանի լռութենէ յետոյ, էֆէնտին.

— Հրամանքդ ո՞ր տեղէն ես, տէրտէր, հարցուց, հատիկ հատիկ արտասանելով իւրանքանչիւր վանկ:

— Տոմուզ գեղէն, պատասխանեց տէր Յուսիկ, ասանց «ծառայ եմ, էֆէնտի» նախաբանին՝ որ պանդուխտներուն բերանը պարտաւորիչ էր:

— Տոմուզ գեղէն, հըմ, միթմրթաց էֆէնտին քթին տակէն:

Ու քարձրածայն.

— Է, հոս ալ գիտե՞ս ո՛ւր է:

— Սթանպօլ չէ՞:

— Հա՛, ատ ալ գիտես եղբոր: Աղէ՛կ, աղէկ: Է՛, Հասան փաշան ալ գիտե՞ս ո՛վ է:

Ուսերը վեր թռթռելով, երեսը պատին դարձուցած, պանդուխտը արհամարանքով մը մըմրաց.

— Է, ես ի՞նչ գիտնամ, ո՞վ է: Ո՞վ կ'ուզէ՞ թող ըլլայ: Աշխարհիս երեսը շունէն շատ Հասան փաշա կայ:

Եկեղեցականները սկսան մօրուքնին շոյել: Էֆէնտին պարտաւորուեցաւ լայնկեկ թաշկինակի մը օժանդակութեանը դիմել, արքայապիղծ յանդգնաբանութիւնը չլսած ըլլալու համար: Ազնուաշուքները քթերուն տակէն ամմա հետքիւ և փսփսացին իրարու: Էֆէնտին իր թաշկինակը ծալելով շարունակեց ծանրութեամբ.

— Աս Հասան փաշան քու գիտցածներէդ չէ՛, տէրտէր: Պէշիկթաշի Հասան փաշան է:

Սպառնացայտ չեշտը զոր էֆէնտին «Պէշիկթաշի» զարկաւ, թէեւ ժողովականներուն երեսները մթադնեց, բայց բնաւ ներգործել չը թուեցաւ Հայաստանցի տէրտիրոջ վրայ, որ ա՛լ աս անգամ պոթկաց.

— Է՛, ես ի՞նչ ընեմ, ո՞ր տեղին կ'ուզէ թո՛ղ ըլլայ: Հասան փաշա մըն ալ մեր խասապան կայ: Ամիրա, ես քեզի բան մը ըսեմ, ասանկ սուրբ օրով մեծ մեղք

է, պատարագէն յետոյ անհաւատ շուներուն անունները բերաննիս առնելով ծովերնիս աւերելը:

Ու հաւատացեալ քրիստոնէի խղճմտանքի խայթէն տանջուած ոտքի ելաւ եւ եպիսկոպոսէն մեկնելու հրաման խնդրեց: Սրբազանը խորհրդաւոր հարցումներուն շարժառիթն իմանալու ինքն ալ հետաքրքիր, խնդրուած թոյլտուութիւնը զլացաւ:

Էֆէնտին հարցումներն ու վճիռները անայլայլակ շարունակեց, առանց շուտափոյթ գոհացում շնորհելու իր շուրջը գտնուող հետաքրքիրներուն անհամբերութեանը:

— Աս հասան փաշան ան քու մեմլեֆէքիդ. Հասան փաշաներէն չէ, պոռաց գրեթէ:

Ու ձայնը ցածցնելով ցածցնելով.

— Աս Հասան փաշան Նորին Վեհափառութեան աչքն ու ականջն է. սովրէ:

— Ե՛, ինձի՞ ինչ, ամիրա, ի՛նչ կ'ուզէ թող ըլլայ, դիմադարձեց տէր Յուսիկ, իր անհոգ արհամարանքի չեչուով: Կ'ուզէ աչքն ըլլայ, կ'ուզէ ականջը, ո՛ր ծակը կ'ուզէ թող ըլլայ:

Եպիսկոպոսը այս մենամարտական պատասխաններուն ա՛լ վերջ մը դնելու ժականակը հասած համարելով, էֆէնտիէն խնդրեց տէր Յուսիկ հօր պարզօրէն յայտնել ինչ որ իմացնել կ'ուզէր:

Էֆէնտին անդրադարձաւ որ եպիսկոպոսը այս անգամ կը զգուշանար «Ձեր Վսեմութեան հրամանները հաղորդել» նուիրագործեալ բանաձեւին կիրարկումէն: «Խըմպըլ» տէրտէրի մը կոպտութիւնը նոյն իսկ քարոզչին վրայ կ'ազդէր: Մտքին մէջ իր հեղինակութեան ըմբոստացման կասկածը ծնաւ: Բայց կը զգար թէ կացութեան տէրը ինքն էր: Նախ՝ ձեռքին հինգ մատերը շրթունքէն օղը, օղէն շրթունքը տարուբերելով, գոչեց.

— Ժողովուրդը գրող այն ի՛նչ եղանակներ էին: Լուրը հիմակ գնա՛ց Հասան փաշային: Ճուռնայ եղա՛նք, ճուռնա՛լ:

Ու հազիւ լսելի՞ մրմունջով մը.

— Ան ի՛նչ «ազատութիւն» էր որ պոռացիր, տէր-տէր:

Եպիսկոպոսը, աւագերէցը, աթոռակալը, յօնքերնին պոստեցին: Տէր Յուսիկ առանց վարանումի պատասխանեց.

— Մեր հազարաւոր տարիներու աղօթքներն են, մեր սուրբ հայրապետներուն դրած ծէսերն են: Ի՛նչ, աս ժամը հայ քրիստոնէի ժամ չէ՞:

Ու Հայաստանցին աչքերը խորը մոլոր ժուռ ածեց եպիսկոպոսին երեսը, քահանաներուն երեսը: Բոպէ մը ամենքն ալ հիազարհուր ցնցուեցան: Այդ հրուած մը անհնար մէջ Հայաստանի սպառնական ցասումը նայուածքին մէջ Հայաստանի էֆէնտին ինքն ալ: Մեղմա-կը ցուար: Քառամեցաւ էֆէնտին ինքն ալ: Մեղմա-ձայն հազագով մըն էր որ պատասխանեց.

— Ան երանելիները ուրիշ տոնն կ'ապրին: Հիմակ դարը ուրիշ դար է: Սուրբ հայրապետները, մեռնիք նէ, անդին հոգիներնուս փրկութեանը կ'օգնեն, ամա աստղ մեզի չեն ազատեր:

Ու ինքզինքը գտնելով՝ հարցուց.

— Դուք հոս մնալու եկար:

— Այնպէս է, տոնն մը մնալու եկեր եմ:

— Ե, մնալու եկեր ես նէ, ան քու Տոմուզ գեղդ մոռցիր տէ. խուզիգեղցի եղիր: Աստուծով նորէն գեղդ երթաս նէ, հոն ի՛նչ կ'ուզես նէ ան եղիր: Հոս հէ՛մ քեզի կ'ընես, հէ՛մ մեզի: Հոս քաղաքագէտ ըլլա-հէ՛մ քեզի կ'ընես, հէ՛մ մեզի: Հոս քաղաքագէտ ըլլա-լու է: Ականջիդ օղ ըբէ աս պատուիրանը — Օրթա-գեղ՝ սկիզբն իմաստութեան, երկիւղ Հասան փաշայի:

— Անանկ է էֆէնտի, անանկ է. չա՛տ պատուական

խրատներ, ազադակեց ազնուաշուքներու խմբերգը միանուազ:

Եպիսկոպոսը միջամտութեան հարկ զգաց:

— Բայց էֆէնտի, ի՞նչ ընելու է հարցուց, դէմքը խոժոռած: Աս Հասան փաշա է, աս Հիւսէյին փաշա է ըսելով մեր եկեղեցական արարողութիւնները փոխելու ենք, ջնջելու ենք: Եթէ հինգ հարիւր տարի է ի վեր ատ քաղաքագէտ իմաստութեան դպրոցին աշակերտած ըլլայինք՝ այսօրուան օրս Հայաստանեայց եկեղեցի մնացած չէր ըլլար: Գացող պանդուխտն ալ «ազատութիւն» կ'ըսէր, եկողն ալ կ'ըսէ, ես ալ եթէ սպասաւորեմ, պիտի ըսեմ:

— Սրբազան, սրբազան, խելքդ կանչէ որ տուն գայ, ազադակեց էֆէնտին. ըսել ալ կա՛յ, ըսել ալ կա՛յ: Երեսուն տարի է որ աս ժամն եմ. օր մը օրանց մէկերնիդ լսցի՞ք որ ազատութենէն ետքը ժողովուրդը «ամէն» պոռայ, «Տէր Ողորմեա» գոչէ: Հէ՛:

Այս ուշադրաւ դիտողութեան վրայ մտածելու համար քանի մը ըոպէ շնորհելէ յետոյ, տրտմածացն մըմնջեց.

— Աս մէկ ամիսէ ի՛նչ կը դառնայ, չիյտէ՞ք:

Յուլիս տասնընիցի ակնաթիւթիւնը յուշարար ազդարարութիւն մըն էր. ազգին համար նոր ստեղծուած կացութեան ծանրութիւնը չմոռնալու զեկուցում մը: Լրջացան երեսները, կարկեցան բերանները:

Էֆէնտին շուրջը աչք մը նետեց. դէմքերը այլափոխեալ տեսաւ: Հոգ չէ, թո՛ղ իրենք ալ քաշէին: Կէս ժամէ ի վեր ինքն ալ կը տառապէր իր իշխանութեան դէմ ընդվզումի նշաններէն: Կը զգար թէ իր ազդեցութեան տկարացումը Օրթագեղին ազետաբեր պիտի ըլլայ: Անգլուխ մնալով իր թաղն ալ անխոհեմութեան պիտի մղուէր: Ինքն իր մէջը փրկչի կոչում զգացողի գիտակցութեամբն էր որ ուզած էր Օրթա-

գեղը փորձանքի դէմ ապահովել: Հիմակ որ ա՛լ նպատակին հասած ըլլալ կը կարծէր, հարկ տեսաւ մեղմանալ: Կապը կտրելու չէր. ուստի խօսքն անուշութեամբ պանդուխտին ուղղեց.

— Հիմա, տէր հայր, ինծի մտիկ ըրէ որ ըսեմ, յայտարարեց: Ես ամենէն նախանձախնդիրն եմ եկեղեցական արարողութիւններու, բայց «հարկը օրէնքը կը լուծէ», ըսեր են:

Ու դառնալով միւս եկեղեցականներուն, աւելցուց.

— Ես քիչը կ'ըսեմ, գուք շատը հասկցէք:

— Բայց ի՞նչպէս ընելու է, էֆէնտի, հարցուց աւագերէցն անուշութեամբ:

— Ի՛նչպէս ընելու է, հիմակ ըսեմ. պատասխանեց էֆէնտին, ու տէր Յուսիկին դառնալով, իր հրահանգները տուաւ.

— Սա «ա»-ն բերնէդ կամացուկ մը կը հանես, հազարով մը: Մարդ ենք, հազարնիս կը բռնէ, ան ալ մեղք չէ՛ ես: «Զատ»-ը կ'ուտես: Կ'ուտե՛ս, տէրտէր, կ'ուտե՛ս, չէ նէ ա՛ն մեզի կ'ուտէ: «Նորարաց մերոց»-ին Պաղէ քիչ մը կ'անցնի: «Գերելոց»-ին վրայէն, լիութեւով: Էֆէնտի, գերելոց ըլլալ չին ուզէր նէ, թո՛ղ խելքերին զլուխնին կենան: Փա՛րք Աստուծոյ, մենք ալ հայ քրիստոնեայ ենք. մեզի՞ ինչու գերելոց չեն ընել: Էֆէ՛մ:

— Անանկ է ես՝, անանկ է ես՝, ձայնեցին նորէն աշխարհականներու խմբերգը միանուազ ու բարեխրատուն ալ շարունակեց:

— «Եւ շնորհ յառաջիկայ»-ին եկար մի, քեզի խուլա՛ն խուլա՛ն իզիկն, պոռա՛ ու պոռա, կ'ուզես նէ թող ձանդ մինչեւ Շնորհք էֆէնտին տունը հասնի:

Ընդհանուր քրքիջ մը պատասխանեց այս կատակաբանութեան, որ էֆէնտին հանգարտացման բարեգուշակ նշանն էր:

— Հիմակ «ինտոր ընելու է՞ն տորվեցա՛ր ես
տէր հայր, ա՛լ երթաս բարով: Տէր ընդ քեզ ըսելու
հրահանգիչ էֆէնտին պանդուխտ քահանան արձակեց

— Էֆէնտի՛, յայտարարեց տէրտէրը ոտքի ելլելով
ատանկ խօսքերէն ես բան մը չեմ հասկնար: Սրբա-
զանը եթէ կը հաճի, թող հրաման տայ, ու ա՛լ կիրակի
օրերը ես սպասաւորութիւն չընեմ:

— Է, էն աղէկն ալ ատ կ'ըլլայ, քրթնջեց էֆէն-
տին սրտնեղութեամբ:

Պանդուխտը եպիսկոպոսին առջեւը խոնարհութիւ-
ն քաւ, երկու քահանաները առանձին ողջունեց,
աշխարհականներուն ալ ընդհանուր բարեւ մը տալու
դուրս ելաւ:

— Ձայն բարբառոյ յանապատի, անոր համար կ'
քաշեն ես, ըսաւ հեղինակաւոր ազնուաշուքը իր քո-
վիններուն:

Էֆէնտին ա՛լ խոնջ ու վաստակաբիկ, ժամացոյցի
հանեց, նայեցաւ և «օ՛» մը թոցուց. իբր զարմաց-
քին արտայայտութիւնը ժամանակին յառաջացմա՛-
համար: Անմիջապէս ոտքի ելլելով, «հրամեցէ՛ք, սըր-
բազան հայր» հրաւէր կարգաց եպիսկոպոսին: Քան-
մը «հրամեցէք» ալ բոլոր ներկայ գտնուողներուն
ուղղեց:

Ի վաղուց անտի, Հայրապետ էֆէնտին ժամու-
տօնախմբութեան օրը իր բնակարանը կոչունքի մե-
ծահաց սեղանի շուրջը կը համախմբէր պատարագու-
մարազանը, քահանայից դասը, խորհուրդը ու երեւե-
լիները:

Օրուան միջադէպն այս հնաւանդ ասօրորութիւն
չխանդարեց: Էֆէնտին իր առաջին ցնցումէն ուշա-
բերելէ յետոյ, ինքն իր վրայ ջանք ըրած էր, ծան-
խնդիրը անուշ տեղ կապելու գոնէ առժամաբար, որ
պէսզի հանդիսաւոր ուրախութիւնը չի հարամեայ:

Ամէնքը դուրս ելան խմբովին: Բակը դեռ
երիտասարդները կը սպասէին, գանձանակը ձեռքեր-
նին: Էֆէնտին գոհացուց անոնք, բայց մունջ բերան:
Կը սպասէին և մուրացիկներն ալ. անոնք ալ ուրա-
խացուց:

Թաղին միւս երկու քահանաներն եւս եկան միա-
ցան խումբին, որուն կցուեցան՝ քանի մը քայլ ան-
ջրպետով՝ լուսարարը զպրպետը, զպիրները, ժամ-
կոչ մը: Խորհրդարանէն քիչ մը առաջ բացակայ գտ-
նուող քահանաներէն մին՝ բոլորաբար դիտեց և տէր
Յուսիկը իրենց մէջը չտեսնելուն, միւս քահանային
ըսաւ.

— Նոր պանդուխտը չիյտէ, իմաց տանք:

— Ձգէ՛, ձգէ՛, յարեց աղնուաշուք մը, ամէն մարդ
իր ըրածը կը քաշէ:

Ք.

— Ա՛տ անունն ալ ո՛ւրկէ միտքն է ինկեր, հար-
ցուց եպիսկոպոսը ժպտելով, երբ տիրացու Գաբրիէլը
քահանայ ձեռնադրուած օրը փափաք յայտնեց Յուսիկ
անունով վերածնիլ: Գեղացի տիրացուն, ազգային
բոլոր սուրբներուն մէջէն Յուսիկ հայրապետին համար
մասնաւոր հակում մը ունէր բնազդումով: Ձեռնա-
դրուելէն քանի մը տարի ետքը, երբ օր մը Պոլսոյ
թերթերէն տեղեկացաւ թէ Սուլթանը իր բուրան
Պատրիարքարան զրկած էր ու Պատրիարքն ալ զայն
խուճկով ու մոմով ընդունած էր, սրբութեան պատ-
կերի մը պէս, «Ա՛խ Յուսի՛կ մը, Յուսի՛կ մը, Պոլիս
Յուսիկ մը (չկար) ազադակեց»: Լուսաւորիչին թողը
Դիոկղետիանոս կայսեր պատկերը ոտքի տակ առնելով
ջարդ ու փչուր ըրած էր: Տէր Յուսիկին ալ սրտէն
ջայն մը կ'ըսէր որ՝ բուրան Պատրիարքարան հասած

օրը եթէ ինք Պոլիս գտնուած ըլլար, անգամ մը եւս պիտի հաստատուէր «անունին տէրն է ելեր» ժողովրդական առածին ճշմարտութիւնը:

Երբ տէր Թադէոս վախճանեցաւ, փեսան տիրացու Գաբրիէլը անոր յաջորդեց: Այդ թուականէն տասն տարի ետքը, մեծ-կոտորածին դուրսէն խուժանը Տոմուզ գեղին վրայ յարձակելու փորձ մը ըրաւ: Տէրտէրը հոն չէր. տարագրեալը Պոլիս կը գտնուէր. բայց գեղին երիտասարդները հոն էին: Այցելուներուն ընդ յառաջ գացին, օդին մէջ «ապաշխարութեան աղօթքներ» հնչեցնելով: Ի լուր այդ ձայներուն, անկող հիւրերը լեզապատառ փախան: Ու անկէ ետքը կիները «ապաշխարութեան գանձանակին» առջեւ երեսներն կը խաչակնքէին, և «գօրութեանդ մեռնիմ» ըսելով զայն ջերմեռանդաբար կը համբուրէին:

Ապաշխարութեան գանձանակին, ապաշխարութեան աղօթքներու մասին, ահա ինչ որ պատմած են Տոմուզգեղցի երիտասարդները:

Տէր Յուսիկ նորընծայ քահանան «մեղաց քառութեան» սահմանուած ապաշխարանքները բաւական չհամարելով անոնց վրայ հատ մըն ալ ինք աւելցուց: Ժամուռն դուռը ապաշխարանքի գանձանակ մը դրաւ: Խոստովանանքի եկող ձերերը, կիները՝ աղջիկները կը դատապարտուէին մէջը հինգէն մինչեւ քսան փարա ձգելու, «ըստ չափու և մեծութեան մեղաց»: Տարի մը ետքը կիրակի առտու մը տէրտէրը գեղին երիտասարդութիւնը հաւաքեց ու գանձանակը ի ներկայութեան ամենուն բացաւ: Երիտասարդներէն երկուքը հետ առնելով քաղաք գնաց: Քանի մը օրէն վերադարձան: Յաջորդ կիրակին տէր Յուսիկ հետեւեալ ծանուցումը ըրաւ.

«Ապաշխարանքի գանձանակի արդիւնքով սուրբ եկեղեցւոյս նուէր մը պիտի ընենք. ոսկի և արծաթ

ոչ ունիմք, ըստ Առաքելոյն, բայց զոր ինչ ունիմք, ի սրտէ տամք: Աստուած ընդունելի արասցէ»:

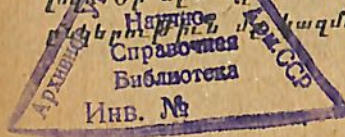
Ժողովուրդը «ամէն» գոչեց: Երկու երիտասարդները խորանին առջեւ բերին հրացան մը դրին: Տէրտէրը զայն օրհնեց և պատէն կախեց. փայտէ խաչ մըն ալ քովի կը: Գանձանակն ալ նորէն տեղը դրուեցաւ:

Տէր Յուսիկ հրացանը օրհնելէն յետոյ, նոր ապաշխարանք մըն ալ երիտասարդներուն սահմանեց: Խոստովանող այդ մարդիկը կը պարտաւորէր «օրհնեալ հրացանով» թռչուն դարնելու մատաղ ընել. «Աբելի պատարագն Աստուծոյ» կ'ըսէր: Ինքն իր ձեռքովը հրացանը պատէն վար առաւ, վրան խաչակնքեց ու աչքին առջեւ մեղաւորները պատժին դորձադուրութեանը հրահանգեց:

Երբ երկրորդ տարին ալ բոլորեցաւ, ապաշխարանքի գանձանակը նորէն բացին. այս անգամ արդիւնքը երկու հրացանի կը բաւէր. ապաշխարադիրը կռահեց որ երբեմն երբեմն երիտասարդներն ալ ինքնարեհեցար գանձանակին բարեխօսութեանը դիմած էին:

Տէրտէրը գեղի տղոց կարգալ կը սորվեցնէր: Ձեռքերնին Ռուպէնսօն Բախզօէ տուած էր, որպէսզի ինքնօգնութեան գաղափարը անոնց մտքին մէջ մխէ: «Տեսէ՛ք կ'ըսէր, Ռուպէնսօն իր կողմին մէջ քսան փարա մեղք կ'ըսէր, Ռուպէնսօն իր կողմին մէջ քսան փարա մեղք կը սեպէր: Մենք ալ Ռուպէնսօնին պէս մեր գեղը կողմացած ենք: Չորս կողմերնիս անհաւատներու ծովն է: Մեր ժամն ալ ոսկին ինչ ընէ. երկաթի կտոր մը մեր գօրծո՛ւ աւելի լաւ կը տեսնէ»:

Գեղացիները երկաթախրութեան մէջ օրէ օր կը յառաջդիմէին: Իրենցմէ Պոլիս գացողները հոն իրենց երկրորդներուն պանծացուցին նորահաստատ ապաշխարանքի, երկաթախրական գաղափարներն ալ տարածելով: Տօմուզ գեղի Պոլսոյ պանդուխտները իրենց երկրորդներին աղաղակեցին ապաշխարանքի գանձա-

4846-2010

նակը չէն ու պայծառ մնալու նպատակաւ: Երկիր վերադարձողներն ալ հետերնին չըջանար մը ժամուն նուէր կը բերէին:

Տիրացու Գաբրիէլը քահանայ ձեռնադրուելէն տաս տարի ետքը, գեղին ժամը քսան հրացան և երեսունի չափ չըջանար ունէր «ի քաւութիւն և ի թողութիւն մեղաց» ու քաջավարժ նշանառու երիտասարդութիւն մը: Գնդակի սուլումը «ապաշխարութեան աղօթք» կը կոչուէր ժողովուրդին մէջ: Այդ աղօթքը իր զօրութիւնը կոտորածին օրը ցոյց տուաւ:

Ապաշխարանքի գանձանակին հաստատութիւնը դիպումական գաղափարի մը ծնունդը չէր, ծրագրին մասն էր: Տէր Յուսիկ իր գեղը բարեկարգելու խորհուրդը շատոնց յղացած էր, տակաւին տիրացու եղած ատենը: «Թո՛ղ տէրութիւնները Յորդ յօգուածը «գործադրել տալու ետեւէ ըլլան, կը խորհէր ինքնիրենը: Այդ օրունս սպասելով հանդերձ, եթէ առ այժմ քիչ մը մենք մեզի բարեկարգելու ըլլանք, գէշ պիտի չըլլայ: Աւելի բարին աչք չի հաներ»: Ու կ'ուզէր որ իր գեղը օրին մէկը ամբողջ Հայաստանին կենդանի մէկ օրինակ մը հանդիսանայ, և գործնականապէս ցոյց տայ ինքնապահպանութեան է՛ն կտրուկ միջոցը որ ինքնօգնութեան մէջ կը կայանայ:

Տեղ մը կարդացած էր թէ Անգլիացիները իրենց տղոցը լողալ սորվեցնելու համար, զօնոնք կը բռնեն ջուրը կը լեռեն, առանց օգնութեան: Կը թողուն որ տապալակելով, տապալակելով, տակ երթալով, վեր ելլելով ինքզինքնին ազատեն ու իրենք իրենց ընտելանան ջուրին մէջ ապրիլ կարենալու գիւրու-թեանց: «Մենք ալ, կ'ըսէր, ուզենք չուզենք, ատ տղոցը կը նմանինք: Մոլն ենք ընկեր, մեր գլխուն ճարը մենք պէտք է տեսնենք: Եթէ սպասենք որ մեր ձայնը Պատրիարքարան լսուի ու մեզ ազատելու գտն—

եթէ երբեք գալու ալ ըլլան — կը խեղդուինք կը զմենանք:»

Նորընծան շուտով գործի ձեռք զարկաւ, բարեկարգման յաջողութիւնը նախ և առաջ կրօնքէն ակըն-կալելով: Դիտէր որ քահանան կրնայ ժողովուրդը իր ազած ճամբէն քալեցնել, չնորհիւ այն աղքեցութեան զոր խղճմտանքներուն վրայ ունի: Այս մտածու-թեամբ էր որ ապաշխարանքի գանձանակն ու աղօթ-քը հաստատեց:

Ձէնքով ինքնապաշտպանութիւնը իր «ներքին քա-ղաքականութեանը» հիմն էր. իսկ «արտաքին քաղա-քականութեան», այսինքն՝ թուրք իշխանութեան հետ յարաբերութեանց մէջ «պատահականութեան», որ է վեր վար յարմարելու վարպետութեանը կը հետե-ւէր: Որոշնց գանգատի համար առաջնորդարան չդիմել:

«Տէրտէրը Առաջնորդին կ'աղերսէ, կ'ըսէր. Առաջ-նորդը՝ Պատրիարքին, Պատրիարքը՝ Սատրապման: «Մի՛ մեռնիր իշուկս, գարուն պիտի գայ՝ առուոյտ աւտեա»: Ու Հայոց պաշտպանութեանը համար Սատ-րապման գիմումը կը նմանցնէր «տանձին պահպա-նութիւնը արջէն խնդրելու» միամտութեան: Կը ջա-նար ամէն գործ կարճ երկայն իր ձեռքովը կտրել զմեցնել: Մերթ կծու լեղու, երբեմն աղաչանք, այսօր ապառնալիք, վաղը քանի մը դահեկան, ու ծանր պա-քազաներու մէջ քանի մը մէճիտ մեծապէս նպաստե-ցին գեղին կրած տառապանքներուն թեթեւացման:

Կ'անդրադառնար, թէ տգիտութիւնը աղտոտու-թիւնը, ուտեստի անհոգութիւնը ժողովուրդին շատ աւելի աղիտաբեր են քան թէ կառավարական հարս-տահարութիւնները: Հայ գեղացին այդ չարիքներուն դէմ մինչեւ աստիճան մը ապահովելու համար, ո՛չ Պէր-լինի գաշնադրին, ո՛չ Պատրիարքարանին, ո՛չ Դրան միջամտութեանը ակնդէտ սպասելու պէտք կար: Ինքը

Պոլսէն մէկ քանի թերթ կը ստանար ու գրքեր ա
կ'ընդունէր: Մասնաւորապէս առողջաբանական հրա-
տարակոթիւններն էին իր հետաքրքրութիւնը գրա-
ւողները: Կը ցաւէր սակայն որ Պոլսոյ մամուլին մէ-
ջ աղաքական անպէտ տեղեկութեանց և խորհրդածու-
թեանց չափ լայնիկէ բաժին մը յատկացնելով, անդի-
կը մոռցուն այն նիւթերը որոնց ընթերցումէն ժո-
ղովուրդը, մանաւանդ երկրին ժողովուրդը, կրնա-
սքանչելապէս օգտուիլ: Իր բարոյական ու նիւ-
թական բարոքմանը համար: Կարդացածներէն սոր-
վածները կը ջանար հնարաւոր եղածին չափ գործա-
դրել տալ: Օրինակի համար, գեղը առատ ջուր ունէր
ու տէրտէրը ծայրայեղ խստութեամբ հսկեց ժողովուր-
դին մաքրութեանը: Աղէկ չլուացողներուն հա-
ղորդութիւն չէր տար: «Աստուած ո՛չ միայն մաքու-
հոգեով, այլ և մաքուր մարմնով ալ պէտք է ընդունի»
կը խրատէր: Պոլիս գացող իր աշակերտներուն յանձ-
նարարեց կարգ մը ընթացիկ դեղեր զրկել, ի միջի
այլոց՝ քինին: Հիւանդները կը դարմանէր առողջա-
բանական և բժշկական հրատարակութեանց օգնու-
թեամբ:

Լրագիրներուն մէջ խոզին օգտակարութեան վրա
տեղեկութիւններ կարդալով, որոշեց մահմետականե-
րուն ատելի կենդանիներէն գեղը քանի մը հա-
մացնել: Ըրաւ չրաւ, մինչեւ էրզրումէն խոզ ճարեթ
ու գեղը բերել տուաւ և արտերը սալպեց: Բազմա-
ծինը կ'աճէր ու կը շատնար, առանց ժողովրդեան բեր-
մը ըլլալու, վեց ամիսը անգամ մը տասներէինգ քսան
ձագ ցընկնելով: Տարին հազիւ մէկ երկու անգամ մի-
սի երես տեսնող գիւղացին հիմակ յաճախակի խորո-
վածի համ կ'առնէր:

Այս խողարուծութիւնը գեղի ապագային վրայ օգ-
տակարապէս ազդելու առիթ մը եղաւ: Օրին մէկը

թուրք գինւորները այդ գեղը իջան, ուր չատոնց
այցելած չէին: Ուզեցին, ըստ սովորութեան, կերա-
կրուիլ, բայց խոզէն զատ ուրիշ անասուն չտեսան:
Հարկաւորեալը սաստիկ բարկանալով ոչսը ծեծեց:
Տէրտէրը վրայ հասաւ, ողբաց խաշնամահին ըրած կո-
տորածներուն վրայ, ըսաւ թէ իրենք ալ աղքատու-
թենէն ստիպեալ՝ այդ աղտոտ կենդանին կը պահէին:
Քանզատեցաւ երաշտութեան մասին, ու խօսելով խօ-
սելով, հարկաւորեալը մինչեւ իր տնակը տարաւ: Հոն
քանի մը հաւկիթ ճատեց, ճուտ մը մորթեց և մար-
դուն հրամցուց, Հասկցուց թէ «ուսեցածնին չունե-
ցածնին ան էր»: Ետքէն ալ Թուրքին ափր ատամնա-
վարձը մը գրաւ: Զինւորականը կշտացած՝ զօրքերը
վերցուց, «տոմուզներուն գեղը ուտելիք չկայ» ըսելով:
Անցան գացին մէկ երկու ժամ անդին գտնուող Քիւրտ
մեծ գեղ մը: Հոնտեղի Քիւրտերը գիտէին թէ իրենց
մը գեղ կար: Արդէն տոմուզաւրն
Քոյի — խոզերուն գեղը — կ'անուանէին զայն: Զօր-
քերն ալ գործը մեծցուցին: ամբողջ գեղը իրենց աշ-
քին խողով ծածկուած երեւցեր էր: Այդ այցէն յետոյ
«Տոմուզարըն քէօյի» ժողովուրդին բերանը «Տո-
մուզարըն քէօյի» փոխուեցաւ ու մինչեւ իսկ կէս
մուզարըն քէօյի» փոխուեցաւ ու մինչեւ իսկ կէս
պաշտօնական յորջորջման պէս բան մը եղաւ: Ծնոր-
հիւ խոզերու համբաւին, ա՛լ, այդ կողմէն անցնող
շարձող անօթի զօրքերը գեղը կանգ չէին առներ:
Հարկաւորներն ալ, նախապէս կշտանալէ յետոյ,
հոն գալու խոհեմութիւնը կ'ունենային: Այս ամէն
առաւելութեանց վրայ կը բարդուէր տուրքէ ազատա-
գրումը: Խողը անտէր կենդանի մը կը սեպուէր, ար-
տերը ինկած, ինչպէս թռչունը օդին մէջ. ոչ ոք անոր
համար տուրք վճարելու պարտական էր: Ու կառա-
վարական պաշտօնեաներն ալ մտքերնէն բնաւ չէին
անցնէր խողին ձեռք դպցնել: Զգուանքն ալ սրբու-
թեան պէն սարսափազդեցիկ է:

— Ախ, կ'սըէր տէր Յուսիկ, եթէ Հայաստանի
ամէն գեղերն ու քաղաքները խողով լեցուն, հա-
րըստահարութեանց խնդիրը արդէն մասամբ լուծուած
կ'ըլլայ:

*
*
*

Գարօն դեռ պզտիկ տղայ եղած ատեն «անհաւատ-
ներուն» դէմ ատելութեամբը արդէն ապագայ մը կը
խոստանար: Ամէն անգամ որ մօտակայ գեղ մը եր-
թար, ետ չէր դառնար, առանց ճամբան թիւրքի ու
Քիւրտի լակոտներու հետ կռուի բռնուած ըլլալու:
Նախադարձակը միշտ ինքը:

— Քեզի ի՞նչ ըրին որ անոնց զարկիր կը հարցնէ-
ին:

— Բան մը չըրին:

— Է, ինչու զարկիր:

— Անհաւատ են:

Գեղին տէրտէրը մօրուքին տակէն խնդալով կը
մըթմըթար:

— Սրիկ փչիկ պզտիկուց յայտնի է:

Հայրը, գեղին հարուստը, հետեւաբար և խոհեմու-
թեան մարմնացումը, քանի մը ապականով կը վար-
ձատէր տղուն կրօնամոլութիւնը:

«Ասանկ մեծնայ նէ, օր մը ամբողջ գեղին գլխուն
փորձանք պիտի բերէ», կ'ըսէր: Ու տէրտիրոջը
վրայ վաշելով կը պահանջէր զաւկին խիստ ապաշխա-
րանք գնել: Տէր Թաղէոս սակայն Գարօն կը խնայէր՝
միտքը զայն իրեն փեսայացնել ըլլալու էր: Տղուն
հայրը հարուստ էր, այսինքն՝ գեղին երկու մեծագոյն
արտերուն տէրը, ու զաւակն ալ մէկ հատիկը: Քա-
հանան ալ աղջիկ մը ունէր միայն: Օրին մէկն ալ
երկու կողմէն հաւանեցան խնամիրանալու:

Գարբիէլը ապագային իր աներոջը պիտի յաջորդէր՝
Տէրտէրը սկսաւ իր փեսացուն կարգալ գրել սորվե-
ցընել: Աչակերտը քիչ ատենէն վարժապետին բոլոր

գիտցածները ինքն ալ սովորեցաւ: Կարգալու արդէն
ուրիշ բան չկար, բայց եթէ ժամական մէկ երկու
գիրք: Սակայն տէր Թաղէոս ուրիշ հատոր մըն ալ
ունէր, կլորիկ, գունդիկ, սեւուկ կողքով, զոր եր-
բեք տղուն ձեռք տալ ուզած չէր: Գարօն քանի մը
անգամ զայն ընդնշմարած էր ու օր մըն ալ համար-
ձակած էր խնդրել: Տէրտէրը ինքն իսկ ամէն անգամ
որ այդ գիրքը բանար, «մեղայ, մեղայ», կը գոչէր:
Ո՛չ ժամարար եղած օրերը, ո՛չ տօն օրերը զայն սըն-
տուկէն դուրս կը հանէր: Բայց Գարօն այդ խորհրդա-
ւոր հատորը օր մը ձեռքն ունեցաւ: Տէր-
տէրը զինքը գործի մը համար քաղաք խրկած էր:
Բան մը մոռցած ըլլալուն՝ ճամբէն ետ դարձաւ ու
չիտակ տէրտիրոջ տունը գնաց: Մարդը դուրս ելած
էր, գիրքը բաց թողած, ակնոցն ալ վրան: Որմէն
գաղտնի պահէր. ուրիշ կարգալ գրել գիտցող չկար:
Գարօն գրքին վրայ ինկաւ, նախ կարդաց կողքին
ոսկեզօծ խոշոր տառերը՝ «Աստուածաշունչ»: Ակսաւ
թղթատել: Դիւրութեամբ կը հասկնար. ուստի և համ-
կ'առնէր: Ինքզինքն ընթերցումի տուած՝ կը մոռնար որ
տէրտէրը կրնար յանկարծ գալ, երբ մէկէն «Վայ ա-
նիծեալ» բացադանչումը լսեց, ու երեսին սպտակ մը
շառաչեց: Տէրտէրը գիրքը տղուն ձեռքէն յափշտա-
կեց, ու նոյնհետայն իր արտը երթալով, կրակ վա-
ռեց և Աստուածաշունչը խարուկեց, յիշելով. «Վայ
մարդոյն այնիկ, ոյր ձեռն գայցէ գայթակղութիւն»:
Երբ գիրքը կը վառէր, տէրտիրոջ աչքերն ալ լեց-
ուեցան:

Աչխարհաբար Աստուածաշունչ էր: Օրին մէկը ան-
ծանօթ մը գեղ եկած էր, իշու վրայ հեծած, հետն
ալ պայուսակ մը: Տէրտէրը փնտռելով մէկ տեղ նըս-
տեր խօսեր էին: Այցելուն աստուածավախ մէկը կ'ե-
րեւնար. անուշ լեզու: Երբ պիտի մէկնէր, պայու-

սակը բացաւ, մէջէն գիրք մը հանեց և տէրտէրին նուիրեց: Վրան «Աստուածաշունչ» գրուած էր. քահանան գիրքը պագաւ ու ճակատին դրաւ: Աստուածաշունչ անունը լսած էր, երեսը տեսած չէր: Մարդը քանի մը հատ ալ ձգել ուզեց, բայց տէրտէրը անօգուտ համարեց զանոնք ընդունիլ. կարդալ գիտցող ուրիշ ոչ ոք կար: Մարդը մեկնելու ելաւ, տէրտէրն ալ հիւսիսով կ'ընկերանար: Ճանապարհին հանդիպեցան խումբ մը գեղացիներու, որոնք տէրտէրին «օրհնա՛» ըսին ու քովին ալ բարեւեցին: Ասիկա օտարական ըլլալով, իրենց ուշադրութիւնը գրաւեց: Խումբին մէջէն մէկը մարդուն դէմքը յիշել կը թուէր, ուշի ուշով երեսը նայեցաւ, ու մէկէնիմէկ գոչեց.

— Պատուելի՛, դուն հոս ի՞նչ բան ունիս:

Քանի մը չաբաթ առաջ, քաղաքը անոր հանդիպած էր, կոռուի մը ատեն, որուն ինքն ալ միջամտելով՝ մէկ երկու բոունցք ալ պատուելիին գլխուն ինք իջեցուցած էր:

— Հո՞ս ալ Տիրոջը խօսքին համար եկեր ես, հա՛, չարունակեց:

Ու տէրտէրին դառնալով պոռաց.

— Տէրտէ՛ր, աս մարդը բոռո է. դուն ատոր հետ ի՞նչ բան ունիս:

Տէրտէրը շուարած, սկսաւ խախկնքել. «Հալին մեղք, հալածին դեւք» աղաղակելով: Ամբողջ մարմնովը կը դողար: Գեղացիները պատուելիին վրայ թափեցան և սկսան տիկել: Մարդուկը հազիւ թէ կըրցաւ իշուն վրայ նետուիլ ու փախչիլ, պայուսակը հոն թողլով: Ինչ վերջ բոլոր գեղը հաւաքուելով՝ կրակ վառեցին ու գրքերը այրեցին: Տէր թաղէոս տուն վազեց: Մէկուն չէր ըսած թէ ողջակիզեալներէն հատ մը փրկուած էր: Ինքն ալ զայն անմիջապէս պիտի զոհէր: Կրակի տալէ առաջ, մէյ մը աչքէ անցնելու փորձութիւնը ունեցաւ: Բռնուեցաւ: Աղամ

եւա, կայէն, Աբէլ, Նոյ նահապետ, Յովսէփ Գեղեցիկ անունները լսած էր, բայց ի՞նչ ըլլալին մանրամասնօրէն չէր գիտեր: Խորոյկը միւս օրուան պահեց: Միւս օրն ալ ձեռքը առաջ չգնաց: Կը նզովէր բոռոր և կը լափէր գիրքը:

— Գիտութեան ծառն ալ ասանկ ըլլալու է. 'ըսէր ինքնիրեն: Ան Եւան ալ ինծի պէս մէյ մը բռնուեցաւ: Վաղը աս գիրքը էրեմ ազատիմ, ես ալ չպատժուիմ:

Միւս օրը՝ «Աստու ողորմութիւնը» մեծ է, ըսելով այրումը յաշորդ օրուան կը ձգէր: Զգձգումը հասաւ մինչեւ այն օրը, որ ուրիշին ալ մեղքին պատճառ եղաւ: Առաջին թափով այրեց լմնցուց, խղճմտանքի խայթին ազատուեցաւ: Խղճի թեթեւացում մը որ սրտին չատ ծանր եկաւ:

Գարբիէլը միտքը դրաւ այդ Աստուածաշունչէն քաղաքը փնտռել, բայց խուզարկութիւնները զգուշաւորութեամբ ընելու հարկը զգաց: Տէրտէրին ընթացքը իրեն ենթադրել կուտար թէ «տակը բան մը ըլլալու է»: Սակայն ի՞նչ: Ո՛ր և է ենթադրութիւն չէր կրնար ընել: Գարնան, յաճախ քաղաք կ'երթար: Տէրտէրներն ու վարդապետները իրեն ծանօթ էին. Տէրտէրներն ու վարդապետները, որոնցմէ լրագիր ինչպէս և դպրոցին վարժապետները, Անոնց ճարպիկօրէն հարցումներ կ'առնէր կը կարդար: Անոնց ճարպիկօրէն հարցումներ ըրաւ Աստուածաշունչին վրայ: «Հոս չկայ, կ'ըսէին, ըրաւ Աստուածաշունչին վրայ: «Հոս չկայ, բայց ձեռաչափ սուղ է: Վաղը հատ մը ըլլալու է, բայց ձեռաչափ է, դուրս չեն հաներ, մարդու ցոյց չեն տար»: Աստուածաշունչ ըսելով ամէնքն ալ գրաբառը կը հասկընային:

Վարժապետներէն մէկուն՝ Արշամին՝ մասնաւոր

համակրանքը կը զգար։ Օր մը երբ մէկտեղ կ'երթային, անիկա արմուկովը Գաբրիէլը մշտեց, քովերնուէն ճիւղապէլի մարդ մը անցած տեսնւ։

— Ձեր գեղը ծեծ կերած մարդը աս է, ըսաւ։

— Բո՞ւ՞ր, հարցուց, դողալով։

— Նոյն ինքն պատասխանեց վարժապետը ծիծաղելով։ Արշամ Պոլսեցի էր ու ազատամիտ, բայց պաշտօնը զինքը խոհեմութեան կը պարտաւորէր։ Գաբրիէլը քաղքէն չըլլալուն՝ վարժապետը կը հասմարձակէր իր ժպիտը բոլորովին չզսպել, ու նաեւ քանի մը խօսք ըսել։

— Մարդուն գրքերն ալ այրեր են եղեր, աւելացուց հեգնօրէն։

— Այո՛, բոոտի գրքեր են, էրեր են։

— Է՛, բոոտի գիրքը ի՞նչ է, գիտե՞ս։

— Բոոտի գիրքը բոոտի գիրք է, ի՞նչ պիտի ըլլայ որ։ Կարգացողը դժոխք կ'երթայ։

Այս գեղջկական պարզամտութիւնը շատ գուարճացուց Պոլսեցի «միւսիւն»-ը, որ բոոտի գրքերէն այլապէս տարբեր ընթերցանութիւններով պարապած էր, առանց դէպի դժոխք ուղեւորութեան մը երկիւղի։

— Աս բոոտի գիրքը ըսածնին՝ Աստուածաշունչ է, ըսաւ ընկերոջ։

Տղուն շունչը բռնուեցաւ, «Աստուածաշունչ» անունը լսելուն։ Անյոյս կորսուած սիրելիի մը հետքը կարծես մէկէնիմէկ գտած ըլլար։ Բայց միտքը կը մթազնէր, երբ վարժապետը «Աստուածաշունչ» ու «բոոտ» բառերը իրարու կը կցէր։ Հրեշտակն ու սաստանան մէկ կրնա՞ն ըլլալ։

— Բոոտները Աստուածաշունչ կ'ունենա՞ն, հարցուց շուարած։

Վարժապետը խնդաց։

— Ի՞նչու չունենան։ Անոնք ալ քրիստոնեայ չեն մի։ ըսաւ։

— Քրիստոնեայ մի։ Վարժապետ վրաս կը խընդա՞ս։ Պահք ու ծով չբռնողը ընտր՞ր քրիստոնեայ կ'ըլլայ, ընդգիմաբանեց Գաբոն։

Արշամ չուզեց աւելի առաջ երթալով խեղճ տղան բոլորովին գայթակղեցնել։ Գիտէր որ գեղացի միամիտը մէկէնիմէկ իր գաղափարներէն բան չկրցաւ հասկընալ, առանց նախապատրաստութեան։

Ու գուցէ դուրսը շատախօսութեամբը իր գլխուն փորձանք մըն ալ բերէր։ Խօսակցութեան նիւթը փոխել ուզեց, բայց Գաբրիէլին միտքն ա՛լ խռովեալ էր։ Անշուշտ վարժապետը վրան կը խնդար «բոոտները Աստուածաշունչ ունին» ըսելով։ Այո՛, անոր ձեռքին Աստուածաշունչն էր, զայն քիչ մը կարդալուն համար էր որ ապտակ կերած էր։ Ինչո՞ւ։ Եւ ինչո՞ւ տէր Թադէոս այդ Աստուածաշունչը երբեք իր ձեռքը տալ չէր ուզած։ Ինչո՞ւ, ի՞նչ կար։ Խեղճ տղուն ուզեղը խժկտուքով լեցուած էր, պիտի ճաթէր։ Ա՛լ չդիմացաւ։

— Արշամ էֆէնտի, ատ Աստուածաշունչն հատ մը ինծի կրնա՞ս ճարել, խնդրեց։

Վարժապետը տղուն երեսը նայեցաւ ուշադիր։ Չէ, անիկա իրեն խաղ մը պիտի չխաղար։

— Ինծի երթանք, ըսաւ։

Անխօսուկ քալելով մինչեւ վարժապետին տունը գացին։

Սենեակին դուռը կգպելէ յետոյ, վարժապետը սընտուկը բացաւ, ճերմակեղէնները դուրս հանեց, անոնց տակէն՝ թուղթերն ու գրքերը։ Խորը, լաթերու մէջ պլլուած կլորիկ գունտիկ գիրքը, որուն սեփ ու սեւ կողքին վրայ ոսկեշող տառերը կը փայլէին։ Գաբրիէլ դողդողալով ձեռք առաւ ատ գիրքը։ Բացաւ նայեցաւ։ Նոյն էր ինչ որ տէրտէրին քով տեսած էր։

— Թէ որ կ'ուզես, հետք ա'ռ տար, քեզի ըլլայ, բայց մարդ չը տեսնէ, ըսաւ վարժապետը:

Գարրիէլ ուրախութենէն ինքնիրմէն դուրս ելաւ: Բայց ի՞նչու «մարդ չտեսնէ». Աստուածաշունչը ինչո՞ւ գաղտնի պահուի: Ի՞նչ կար որ վարժապետը զայն անտուկին խորը պահուցուցած էր: Ա՛լ Արշամը բացուցաւ. զքովդ խոստովանանք մնայ՝ ըսելով, պատմեց ինչ որ տէրտէրին տունը գլխուն եկած էր: Վարժապետը ա՛լ չխնդաց: Դէմը անմեղ ու լուրջ աղայ մը կար, որուն հետ հոգեբանօրէն պէտք էր վարուիլ:

— Բարեկամ, ըսաւ, հիմակ դուն սա գիրքը կարդա՛, միտքդ թո՛ղ բացուի: Տէրտէրը բարի ազէտ մըն է ժողովուրդին պէս: Դուն շատ բան կարդա՛, շատ մտածէ, անկէ ետքը կը խօսինք: Նա՛, քեզի ուրիշ գիրքեր ալ տամ:

Ու անտուկին մէջէն հանեց փոքրիկ Հայոց պատմութիւն մը, Բաղնայի մը, Յուդիկները: Գարրիէլ ամէնքը ծրարեց, տուրիկի մը մէջ նետեց, զայն ուսէն կախեց, ու թեթեւցած, ուրախ զուարթ ճամբայ ինկաւ իր գեղը:

Տարի մը վերջ՝ գեղացիները իրենց Գարօն փոխուած կը տեսնէին: Թիւրքերուն ու Քիւրտերուն հետ կռիւ ընելէ կը զգուշանար, գիւղին մէջ ամէնուն հետ անուշ վարուողութեամբ կը ջանար վէճերն ու կռիւները կարգադրել: Չմեռը պզտիկ աղաքը գլուխը ժողովուած, անոնց կարգալ գրել կը սովորեցնէր:

Արշամին քովէն մեկնած օրը շիտակ գեղին մօտակայ լեռը երթալով, գրքերուն տուրիկը հոն քարանձաւի մը մէջ, խոշոր քարէ ծածկոյթի ներքեւ ապահոված էր: Շաբաթը քանի մը անգամ այդ սարը կը վազէր, անհամբեր, սիրտը տրոփուն, իբր սիրունիի մը հետ ժամադրաւայր մը, ու բաց օդին խորհրդաւոր

լռութեանը մէջ, կը կարդար ու կը կարդար: Ընթերցումները դեռ մտքէն ներս չեն թափանցեր, բայց կը թողուն արօտ իմն պատկերներ, որոնք նման անտեսանելի մելանով գրուած էջերու, օրին մէկը պայծառափայլ պիտի շողային ուրիշ ներգործութիւններու ազդեցութեամբ: Չմեռները քանի մը ամիս քաղաքը կանցնէր: Դրաբանին մարմաջէն բոնուած, Արշալէն քերականութեան դասեր ատաւ: Վարժապետը իր գրքերը կարգաւ փոխ կուտար: Թէեւ ճիշդ գրատուն մը չունէր, երեսուն գիրք միայն, բայց անոնց մէջ՝ Եղիշէ. Լաստիվերտացի. Հայրունի. Գրքերուն մէջ՝ Եղիշէ. Լաստիվերտացի. Հայրունի. Գրքերուն չափ նաեւ Պոլսեցի ուսուցչին խօսակցութիւնները, պարզած տեսութիւնները այդ խոսքան միտքը հերկելու յօանդակեցին: Գարրիէլ սկսաւ կարծիքներ ունենալ, համոզումներու տէր ըլլալ, և իրեն սեփական գաղափարներ ստեղծել:

Ապագայ տէրտէրը Գրիստոսը սկսաւ ճանչնալ ու սիրել: Բայց Պօղոսն էր զինքը քաշողը: Գրիստոս երկինքը ցաթած տրամանոյ լուսնկային պէս կը խանդաղատէր իր սիրտը: Առաքեալէն յեղափոխի շունչ մը իր հոգին կը խռովէր: Աւետարանը կը կարդար ինքնահիփ մտքով. յետ ընթերցման՝ թուլցած կը մնար, գրէթէ երազուն: Դործք Առաքելոցին էջերը բացած ատեն չէր կրնար նստուկ մնալ, մերթ ապա՝ առէր մը կրթնած, մերթ քայելով կը կարդար բարձրաձայն, ներքին անբայատրելի վրդովումէ մը տաղնապամ:

Կամաց կամաց, Աստուածաշունչն ու Հայոց պատմութիւնը իրարմէ զանազանել սորվեցաւ: Ըմբռնեց թէ Հին ու Նոր կտակարանները ամէն ժողովուրդներու համար էին, Եղիշէն՝ Հայուն միայն: Առաջ բոստ ու մահմետականը միեւնոյն սեւաղէմները կ'երեւէին իր աչքերուն: Գեղացիին համար ան ա՛լ անհաւատ,

ա՛ն ալ, Հիմակ այլեւս բողոքականը չէր առեր, բայց պիտի առէր Թիւրքը, եթէ անիկանոյն իսկ հայադաւան քրիստոնէութիւնը ընդունէր: Ազգութեան գիտակցութիւնն էր որ կը վերածնէր: Ինչպէս մեռեալը պատանքը փաթթուած կը մնայ գերեզմանին մէջ, սպասելով փողհարութեանը որ յարութիւն պիտի տայ իրեն և պիտի միացնէ հոգիին. այսպէս ալ ազգութեան գաղափարը կը ննջէր գեղացի պատանիին սրտին խորը, կրօնքի պատանքներուն մէջ պղլուած: Հայոց պատմութիւնը եղաւ փողը Գաբրիէլեան որ մահաբունը արթնցուց և հայութեան հոգին միատարրեց:

Իր հողը հիմակ այլեւս պարզ նիւթ մը չէր իրեն համար. անիկա պատմութիւն ունէր. կեանք կը բռնէր անկէ: Հոն Հայկն ու Վարդանը, Յուսէկը ու Ներսէսը ապրած էին, և ինքն այդ հողին զաւակն էր անոնց զաւակն էր: Լեռներ ու ձորերը լեզու ելած, իրեն հետ կը խօսէին: Երբ քարայրէն կը մեկնէր, ընթերցումներէն սարսուռն, իրեն կը թուէր իբր թէ այն դիցազանց ստուերները կը յածէին իր շուրջը: Երկիւղածութեամբ կանգ կ'առնէր, ու սրտէն Արտաշէսին և Տրդատին պաշտօն կը մատուցանէր:

Անցեալին խանդավառ սիրտը կ'արիւնէր օրուան Հայաստանին համար: Ու բան մը ընելու անկարողութիւնը զգալով, երբեմն փորձութիւնը կ'առնէնար անիծելու այն օրը, երբ Աստուածաշունչը ձեռքը անցած էր, և իրեն՝ քիչ մը ինքնազարգացման պատճառ եղած: «Միայն դիչերը ցոյց տալու համար ինչո՞ւ կոյրին աչքը բանար», կ'ողորար:

Արշամ այլեւս Գաբրիէլին ազգասիրութեան խոստովանաչարն էր. վշտերուն ցաւակիցը, ու նաեւ սփոփիչը: Եւանդուն երթաւապարդ մը այդ վարժապետը: Պոսոյ թաղային գպրոցէ մը շրջանաւարտ, Թիւրքիոյ մայրաքաղաքէն մեկնած էր Ներսէս Պատ-

րիարքին իշխանութեանը է՛ն յուսատու օրերը, երբ հայ ժողովուրդը ամէն գիշեր կը պառկէր անուշ երազովը թէ առտուն ինքնավար Հայաստանի մը մէջ պիտի արթննար: Հետը կը կրէր իր հաւատքը զոր կը ջանար տէրտէրցուին ալ փոխանցել:

— Վեց պետութիւնները ինչե՛ր պիտի ընեն, սպասէ, սպասէ, կ'ըսէր բորբոքած:

— Թէ որ ընելու չըլլա՞ն նէ, կը հարցնէր գեղացին, որ թէ և քիչ շատ ուսում ստացած, բայց միշտ կը մնար գեղացի, — կասկածոտ, դժուարահաւան:

— Հէ՛չ անանկ բան կ'ըլլա՞յ. կ'առարկէր վարժապետը, Պոսեցիի մը դիւրահաւան հոսնոսութեամբ:

Երկու տարի եւս անցաւ ու Հայաստանի վիճակը ո՛ր և է նոր փոփոխութիւն չը կրեց: Վարժապետը քիչ մը թուրնալ սկսած էր, երբ Բաֆթիին «Խենթը» ձեռք մը անցաւ: Ինքը կարդալէն յետոյ՝ գիրքը Գաբրիէլին տուաւ: Անիկա տասնըհինգ օր վերջը քաղաք կը վերադառնար, «Փրկութեան ճամբան հիմա՛յ գտանք», ըսելով: Վարժապետին հետ խորհրդակցեցեցան: Բաֆթիին գրքերը պէտք էր բերել տալ և ժողովուրդին մէջ տարածել:

Ժողովուրդը պէտք է կռուի պատրաստենք, կ'ըսէր տէրտէրցուն: Մենք մահմետականներուն կռնակէն հանոյելով չէ որ պիտի փրկուինք: Գայլը պաշաւին թողը տարեր է, ան ալ մխիթարուեր է որ գայլին ետեւէն հինգ մատովը մուր է տուեր: Գայլին բերնէն հայրենիքնիս պիտի աղաւթենք, կրակին լուսէն անիկա հանքեկելով:

Անկէ ետքը սկսան խորհուրդներ յղանալ, ծրագիրներ պատրաստել:

Մինչ այս, մինչ այն, Գաբրիէլ քսանը կ'անցնէր, տէրտէրին աղջիկն ալ տասնըհինգը մտած էր: Ամուսնացումը որոշուեցաւ ու կատարուեցաւ: Բանի մը

ամիս ետքը Գաբրիէլին հայրը կը մեռնէր, երկու տարի ետքն ալ՝ տէր Թադէոսը: Տիրացու Գաբրիէլը՝ մանչ զաւակի մըն ալ հայր՝ աներով յաջորդեց:

Հայոց հայրապետներէն Յուսիկը իր սրտին տիրած էր: Անոր մէջ կը տեսնէր նիւթական ուժին վրայ գաղափարին յաղթանակը: Ծերուկ եպիսկոպոս մը ըստ իր երեւակայածին, միսմինակ, առանց գէնքի զիմադրած էր կայսրերու և թագաւորներու: Տիրացուին համար Պոլսոյ Սուլթանը Դիոկղեաթիանոսին կը նմանէր, ու ամէն եկեղեցական ալ Յուսիկ մը կըրնար հանդիսանալ: Այդ սէրէն ու գաղափարէն մղուած Յուսիկ անունով քահանայանալ փափաղեցաւ:

* * *

Նորընծային քարոզներուն համբաւը տարածուեցաւ չրջակաները: Ազէկ եղանակին, թէ՛ մօտիկ գեղերէն թէ՛ քաղաքէն ժողովուրդը տէր Յուսիկը լսելու կուգար: Բազմութիւնը կը հաւաքուէր գերեզմանատունը, երկիւղած լռութեամբ մօտիկ ընելով իր սրտին խօսող պարզուկ լեզուն: Արչամ միշտ ունկընդիրներուն մէջ 'ր, կը սիրէր ու կը յարգէր տէր Յուսիկը, որուն ինքզինքը հոգեւոր ու մտաւոր ծնողքը համարելու իրաւունքը ունէր: Մտերիմներ էին: Օր մը վարժապետը տէրտիրոջ ղիտողութիւն ըրաւ. թէ քարոզներուն Աւետարանէն բնաբան չէր առնել: Միշտ հին կտակարանը, Գործք Առաքելոցը կամ ազգային սուրբերը կը ներշնչէր զինքը:

— Հին կտակարանն ալ Սուրբ գիրք է՞, հարցուց տէրտէրը ժպտելով:

— Անանկ է Սուրբ գիրք է, բայց Աւետարանն ալ շատ անուշ է, պատասխանեց վարժապետը:

Տէր Յուսիկ քանի մը ընդէ վարանումէ յետոյ ըսաւ.

— Ձե՞ս վախնար որ շատ անուշութիւնը մեր ժողովուրդը մեղկացնէ:

Դիտողութիւնը նոր էր: Արչամ սկսաւ մտածել:

— Կը տեսնես, եղբայրս, շարունակեց տէրտէրը, որ մեր արօրները վարողներ եղներ են: Մեզի կեանք տուող ցորենին ան պտտիկ հատիկները ունենալու համար խոշոր խոշոր, ուժով եղներ պէտք են: Գառնուկով արտ կրնա՞նք հերկել:

— Անշուշտ ոչ:

— Մեր սղգին բարոյական կեանքն ալ ատղաշ տերուն կը նմանի. մանաւանդ որ խոպանաղեալ, անմշակ է ու հիմակ տրամ հող դարձած է: Գառնուկին քաշած արօրովը չենք կրնար հոն ափօս բանալ և սերմնացանք ընել:

Արչամ ձախ ձեռքին մատներովը իր պզտիկ մօրուքը սկսաւ արագ արագ քաշկոտել: Տէրտէրը վերջն ո՞ւր պիտի բերէր: Սա կոշտ զեղացիին մէջ նոր մարդ մը երեւան կուգար, իր մտքէն չանցած:

Տէր Յուսիկ յանձնապատասխան մը չըլլալուն, մեծ գոհունակութիւն պիտի զգար, եթէ մտածութիւններուն վաւերացումը իր վարժապետէն լսէր: Միտքը ամթոխելով, դաւանանքը կարճաւոր բանաձեւեց.

— Քրիստոսը, ըսաւ, իբր գառն Աստուծոյ կը ներկայացնեն: Գառնուկը կը սիրենք, կը փայլայենք, բայց առանց իրեն ալ կրնանք ապրիլ: Իսկ կեանք քերնիս եզէն է, վասնզի ուժովն ա՛ն է:

Ու երկինք նայելով, յարեց.

— Ուժովը մէկալն է:

Արչամ ալ ինքնաշարժմամբ վեր նայեցաւ, իբր թէ ինքն ալ բան մը տեսնել հաւտար, ու բան մը չգտնելով հարցուց.

— Մէկալը ո՞վ է:

— Եհովան եղաւ պատասխանը:

Տէրտէրը իր գաղափարը պարզեց .

— Ես շատ մտածելով՝ համոզուեցի եմ որ, ըստ մեր ազգին համար Տէր Ենովային հովանաւորութիւնը պէտք է: Եզրիպտացիներուն ձեռքէն ժողովուրդը փրկողը ան եղա՛ւ: Մենք ալ Փարաւոն ունինք մեր գլխուն վրայ, մենք ալ անհաւատներուն գերին ենք: Ենովային խրատներուն մօտիկ ընելով պիտի ազատինք:

Արչամին երեսը կ'ալակերպէր, աչքերուն մէջ փայլ մը կը շողար, որմէ տէրտէրը ազդուեցաւ. ու քաջալերուած՝ իր տեսութիւնները աւելի պարզեց: Տէր Ենովան իր ժողովուրդը տանջողին գլխուն ամէն փորձանք կը բերէր: Եզրիպտացիներուն զաւակներն ալ սպաննել տուաւ, անոնց ոսկեղէններն ու արծաթեղէններն ալ իսրայէլացիներուն հալալ ընել տուաւ:

Այս յիշատակներէն բոլորքած, տէրտէրը զայրոյթի թեթեւ չեշտերով մը աղաղակեց.

— Հիմակ, օրհնած, դո՛ւն ըսէ, ես ժողովրդիս ընտո՞ր խրատ տամ որ բաճկոնակդ՝ առնողին, հանէ շապիկդ ալ տուր: Ատ նշովեալ անհաւատները շապիկնիս ձեռքովն կը քաշեն կը հանեն. մեր հանել տալուն չեն սպասեր: Ենչեմ ժողովուրդին՝ «մո՛րթդ ալ տո՛ւր» պատուիրե՛մ: Արդէն ան ալ կ'առնեն Վերտալը Աստուած թող մեղք չհամարի, իմ բերանս առաջ չերթար ժամ եկողին խրատ տալ որ մէկ երեսիդ զարնողին, միւսդ ալ դարձուր: Ատ շունները մեր քէֆին չեն սպասեր որ աջ կամ ձախ երեսնուս զարնեն: Աջին ալ կը զարնեն, ձախին ալ կը զարնեն, քթերնուս ալ կը զարնեն, կռնակնո՛ւս ալ կը զարնեն, սրտերնո՛ւս ալ կը զարնեն: Կը զարնեն, կը զարնեն, կը զարնեն: Ալ տեղ միա՞ց որ շարձնենք, եղբայր՝ դո՛ւն ըսէ:

Պոլսեցի վարժապետը զգածեալ, լուռ կը մնար: Աչակերտը հիմակ ինքն էր: Տէրտէրը մահմետականին ձեռքէն ոսկրոտի դարձած հայ գեղացին կը խորհրդանշանէր:

— Ակն ընդ ակա՛ն, ատամն ընդ ատաման. ա՛ս է Տէր Ենովային կամքը, և ես ալ ժողովրդիս ասանկ կը պատուիրեմ: Ի՛նչ կ'ըսես, գէշ կ'ընեմ նէ՝ չիտակը զրուցէ՛, հարցուց քահանան:

Վարժապետը՝ յուզուած, երկու ձեռքովը տէրտէրոջ աջը քաշեց համբուրեց:

*
*
*

Աչնան երկուշաբթի առտու մը Արչամ յանկարծ քեզ եկաւ: Առջի օրը քարոզ լսելու համար հոն գտնուած ըլլալուն, տէրտէրը զարմացաւ այս յանկարծական վերադարձին:

— Խե՛ր ըլլայ, հարցուց:

— Սարը երթանք, պատասխանեց վարժապետը խորհրդաւոր:

Մէկտեղ ճամբայ ինկան:

Ա՛լ շատոնց ի վեր էր որ տէրտէրը իր գրատունը թաքստոցի մէջ ծածկելու պէտք չունէր, մանաւանդ որ գրաբար Աստուածաշունչ մըն ալ աշխարհաբարով որ գրաբար Աստուածաշունչ մըն ալ աշխարհաբարով փոխանակած էր: Բայց սարը խորհրդաւոր Բորեքն էր, ուր պատանի Գաբրիէլը երազած, խորհած ու մարդ և հայ եղած էր: Հոն կ'երթար, մինակ կամ իրեննեւ ըովը, ամէն ատեն որ Ենովայէն ներչնչուելու պէտքը կը զգացուէր: Այդ օրն ալ զացին սարին կատարը հանգչեցան, աչնանային հեշտ արեւով արբշխ:

— Երեսէդ կը տեսնուի որ հրճուանքի մէջ ես: Ուրախ լուրեր ունենալու ես, հարցուց տէրտէրը: Վարժապետը ծոցէն ծրար մը հանեց, թուղթի մը

մէջ փաթթուած, ու խնդալով, երկնցուց տէրտէրին
որ.

— Ի՞նչ է հարցուց:

— Բա՛ց, տե՛ս, ըսաւ:

Բացաւ: Լրագիրներ էին, մէջէն ծալլուած: Պոլսոց
թերթերը կը ճանչնար, ասոնց ձեւն ու տառերը իրեն
անծանօթ էին:

— Դարձո՛ւր, մէջը դարձո՛ւր, ըսաւ վարժապետը
անհամբեր:

Դարձուց կարգաց, ու զարմանքով դիմացինին
երեսը նայեցաւ:

— Պոլիս ասանկ բանե՞ր կը հրատարակուին, հար-
ցուց ապշած:

— Պոլիս չեն հրատարակուիր. Եւրոպա, Ուշա-
դիր նայէ՛:

«Արմէնիա»ին առաջին թիւերն էին:

Տէրտէրը սկսաւ բարձրայն կարգալ, արագ արագ
լափելով: Ու վարժապետը որ զանոնք քանի մը ան-
գամ կարդացած էր, հիմակ նորէն յափշտակուած,
մտիկ կ'ընէր բարձրաձայն ընթերցումը: «Պատերազմի
շփո՛ր, մարտորոտ գոռո՛ւմ», գոչելով, ընթերցումը
յաճախ կ'ընդհատէր:

Տէր Յուսիկ թէեւ ինքզինքը կը զսպէր, բայց վար-
ժապետէն ոչ նուազ յափշտակուած կ'երեւար: Այդ
րոպէին՝ իր աչքերուն առջեւէն կ'անցնէին ուրուա-
կաններն հայ հերոսներու, Եղիշէն մինչեւ Րաֆֆի:

— Ուրեմն, ա՛յ գործի ժամը հնչած է, հարցուց:

— Հնչած է, հնչած է, պոռաց վարժապետը, խան-
դավառ հոսհոսութեամբ:

Ու «Արմէնիա» մը առնելով համբուրեց զայն, տէր-
տէրին ալ համբուրել տուաւ: Եւ օդին մէջ բարձրա-
ցընելով.

— Ա՛խ, դրօշնիս, գոչեց:

— Ու զինուորը, զէնքը ո՛ւր են, հարցուց
տէրտէրը զգածեալ ձայնով:

Վարժապետը պաղած մնաց:

Տէր Յուսիկ ժայռի մը կոթնած կեցաւ, համրիչը
հանեց. կը քաշէր ու կը մտածէր, մերթ երկինք,
մերթ շուրջը դիտելով: Արշա՛մ ճակատը չփփշելով
կ'երթար կուգար: Քառորդ ժամու մը մտածկոտ լռու-
թենէ յետոյ.

— Բարեկամս, ըսաւ տէրտէրը մեղմաձայն, ժո-
ղովուդը պատրաստենք, Դրօշին տակ՝ բանակ, շե-
փորի գոռումին՝ զէնք պէտք է:

Ու պարզեց երկար առնէն ի վեր յղացած խոր-
հուրդները. «ապաշխարանքի գանձանակի մը», «ա-
պաշխարանքի աղօթքներու» հաստատման ծրագիր-
ները վարժապետին հաւանութեանը ենթարկեց: Երի-
տասարդին պատասխանը տէրտիրոջ ճակտին տաք
համբոյր մը եղաւ: Քանի մը չաքաթ ետքը՝ Արշամ իր
ամբողջ մէկ ամսականը, ու տէր Յուսիկ հունձքին
վրայէն ինչ որ կը մնար՝ «Արմէնիա»յի կը հասցնէ-
ին խանդավառ նամակով մը:

Տարի մը յետոյ՝ երբ ապաշխարանքի գանձանակին
արգիւնքովը առաջին հրացանը գնուեցաւ, տէրտէրը
այս անգամ վարժապետը սարը հրաւիրեց, թերթերն
ալ մէկտեղ բերել խնդրելով:

— Դրօշդ պարզէ՛ նայիմ, ըսաւ:

«Արմէնիա»ն օդին մէջ սաւառնեցաւ գաւազանի մը
ձայրէն: Տէրտէրը հրացանը վեր առաւ ու.

— Այս լեռները, աղաղակեց, չա՛տ լսեցին հայ
ձայրերու լացերը...

Արշամ մէկէնիմէկ տրտմաթախիծ ձայնով սկսաւ
գեղգեղել.

Դու զո՛վ խնդրես մայր իմ անուօ—

Ու տէրտէրը

Ե՛կ մի՛ դողար մօտեցիր հոս—
չաբունակեց: Եւ այսպէս լալագին մէյմէկ տող փափը—
սացին: Եւ յանկարծ երկուքը միասին որոտացին:

Թրեաց մայրեք բող լան ու դուն—

Ուրախ լուրեք տար ի մեր տուն.

Եւ առաջին գնդակը սուրաց:

— Թո՛ղ գնդակը ասկէ ետքը թրքաց մայրերը
լացրնէ:

Վարժապետը հրացանը առաւ և երկրորդ գնդակն
ինքը թռցուց:

Տէրտէրը՝ հրացանը ուսը, վարժապետը՝ «Արմէ-
նիա»ն ձեռքը—մտքին ու բազուկին միութեան խորհր-
դանշանը—սարէն վար կ'իջնէին, հոգւով ջլապինդ,
մարմնով ջլապինդ: Ծամբան տէր Յուսիկ յիշեցուց
այն օրը, ուր գող կատուի մը պէս վախկոտ, այդ մի-
եւնոյն սարն ելած էր, հոն իր գրքերը թագցնելու
համար: Եւ հիմա՞կ:

— Ա՛խ, ևս քեզի մատաղ սուրբ Մեորոպս, կ'ը-
սէր, եթէ աս գրքերը դուն մեզի պարգեւած չըլլա-
յիր, մենք ի՞նչ պիտի ըլլայինք:

Կը հաւատար գրքին հրաշագործութեանը: Անիկա
իր զօրութիւնը ցոյց տուած էր: Պահ մը առաջ ո՞վ
էր գնդակարձակողը: Դիրքն էր որ հրացանը իր ձեռքն
էր դրած: Դեպի զպրոցէն՝ զօրանոցը:

Տէր Յուսիկ, որ դեռ տիրացու եղած ատենը
արդէն տղաքը զլուխը ժողված, անոնց կարգաւ կը
սորվեցնէր, հիմա ուզեց զպրոց հիմնել: Շնորհիւ
մինչեւ այն ատեն տուած դասերուն, զեղին մէջ
պատրաստուած էր նախնական կրթութիւն ստա-
ցած նոր սերունդ մը: Դպրոցի շինութեան համար իր
յոյսը նախ եւ առաջ աշակերտներուն վրայ դրաւ: Նաեւ
կը յուսար թէ իր վայելած վարկը ամէն դժուարու-
թիւն պիտի հարթէր: Օր մը ժողովուրդը հաւաքեց
յորդորներ կարգաց, որպէս զի ամէնուն աշխատու-

թեամբը. դպրոցը ձրիաբար շինուի: Ամէնքն ալ ոգե-
ւորուեցան: Տէրտէրը նոյն բոլորին իսկ ձեռք զար-
կաւ: Բազմութիւնը ետին ձգած՝ լեռը ելաւ: Առաջին
մեծ քարը, որուն հանդիպեցաւ, ուսը նետեց:

— Ձեզ տեսնեմ, ըսաւ ժողովուրդին, Տրդատ թա-
գաւորնիս ալ մեր սուրբ էջմիածնի հիմնարկութեան
քարերը ուսը չալկած տարաւ: Սուրբ թագաւորին
ըրածը մենք ի՞նչու չընենք:

Գեղը քանի մը ամիս իրարանցումի մէջ էր: Վար-
պետ մը ու քանի մը բանուոր, որոնք Պոլիս չէնքեր
չինելու շինութեան աշխատած էին, քաղքէն եկան
ու հողիներնուն համար գործին զլուխը անցան: Երկու
ու հոգիներնուն համար գործին փոքր բայց գեղե-
ւերք ամսուան մէջ երկու փոքր բայց գեղե-
ցիկ ձեռքով զպրոց բարձրացան, մէկը սուրբ Մես-
րօպի, միւսը՝ Սրբուհի Հռիփսիմէի անուններուն նը-
ւիրուած: Տէրտէրը ինքը կը դասախօսէր, նախկին
աշակերտներուն աջակցութեամբ: Երէցկիւնն ալ
ամուսինէն բաւական բան սորված ըլլալով, աղջիկ-
ներուն դպրոցը կը հոգար:

1889 թուականը հասաւ: Տոմուզ գիւղը կրնար
բարեբաւտիկ հարմարուիլ: Նսխակրթութիւնը տա-
րածուած, հանրային առողջութիւնը զգալապէս լա-
ւացած, կառավարական հարստահարութիւնները չա-
փաւորուած, ժողովուրդը զի՛ ուած, ահա ինչ որ հո-
ղին զաւակը ըրած էր: Հին գեղացիներէն մէկը բարի
մարդ մը՝ օր մը ըսաւ.

— Կ'ըսեն թէ բոյն բռնող թռչունն ալ կիւնն է,
բոյն աւրողն ալ: Բայց մեր գեղին բոյնը շինողը մեր
տէրտէրն է: Աստուած չընէ եթէ վախճանի, ան ատեն
բունաւեր պիտի մնանք:

Պ.

Մուսս պէյին դատաստանը ամբողջ Հայաստանի հետ ցնցեց տէր Յուսիկին գեղն ալ. Արշամ կը կարծէր որ Թուրքիոյ կառավարութիւնը այս առիթէն օգուտ կը քաղէր, իր վարկը աշխարհի առջեւ բարձրացնելու համար: Քիւրտը օրինաւորապէս պիտի պատժուէր, և Թիւրքիա քաղաքակրթութեան ճամբուն մէջ մտնելով բարեկարգութեանց թուականը պիտի ողջունէր: Տէրտէրը վարժապետին կատարելապէս համամիտ չէր: Խելքը տեղ չէր ընկեր որ մահմետական կառավարութիւն մը ի՞նչպէս կրնար մահմետական մը պատժել, անիկա քրիստոնէայ մը սպաննած ըլլալուն համար: «Աշխարհին վերջը եկած ըլլալու է», կ'ըսէր:

Բայց միւս կողմէն ալ չէր կարող ըմբռնել թէ Թիւրք կառավարութիւնը կրնար համարձակիլ Եւրոպայի վրայ խնդալ, հրապարակային դատաստանի մը մէջ անպարտ արձակելով մէծ ոճրագործ մը: Անշուշտ Պատրիարքարանը Մուսային յանցապարտութեան ապացոյցները ունենալով էր որ հրապարակային դատաստանի պահանջումը ըրած էր: «Դանակ զարնուած սրտին արիւնը չեւեր» վիճակին մէջ ինկաւ այն իրիկունը որ Արշամ Պոլսոյ վերջին թերթերը իրեն բերելով, Մուսս պէյին անպարտ արձակումը հաղորդեց:

— Ասոր տաճիկները աչքգ ֆեւման կ'ըսեն, մրմռաց տէրտէրը, որուն երեսը սեւ ու կանանչ դարձեր էր:

— Բաց ֆէրմա՛ն, պոռաց, ակոսները սեղմելով: Սուլթանը աշխարհքի առջեւ Տաճիկներուն ու Քիւրտերուն արտօնութիւն կուտայ որ քրիստոնէաները ուղածնուն պէս ջարդեն, կոտորեն, թալլեն: Հոտը պիտի ելլէ, կը տեսնես:

Արշամ որ դեռ գեղին կտրած էր, բան մը չկրցաւ պատասխանել:

Քանի մը ամիս ետքը, 1891ի Յունիսին Կարնոյ և 1895 ին. կոտորածներուն նախատօնակը կը կատարուէր:

— Սկսան, պարոն Արշամ, սկսան, աղաղակեց տէրաէրր:

Վարժապետը գլուխը երկու ձեռքերուն մէջ առած նստած. կը մտնտար:

— Սիրելիս, մտնտալով հիւանդը չենք կրնար աղէկցնել, բաւ տէրտէրը:

— Ի՞նչ ընենք, ի՞նչ ընենք կը հեծէր վարժապետը: ՅԱստուծոյ ոչ երկնչիմ և ի մարդկանէ ո՛չ ամաչեմ ասոնց համար ըսուած է, յայտարարեց տէրտէրը: Աստուծո՛վ չեն վախնար, ան դիտենք. անհաւատ են. բայց Եւրոպայէ՛ն ալ չեն ամենար եղեր: Կը տեսնե՞ս, պարոն Արշամ, ո՛ւր մնաց ան քու Պերսիինիդ դաշնագիրը, ո՛ւր է 61 բողոքածդ, ո՛ւր է պետութիւններու միջամտութիւնը: Ո՛ւր է, ո՛ւր է:

— Ի՞նչ ընենք տէրտէր, ի՞նչ ընենք:

— Ասորզնանք: Դատաւորը աներես կնոջ ձեռքէն օձիքը թոթուեց, «ամա՛ն» ըսաւ ու անոր ուղածը ըրաւ: Պարոն Արշամ, դուն մէյ մը Պոլիս երթալու ես: Գնա՛ նայէ կարասին մէջ բան մը կա՞ն:

Հինգ տարուան մէջ արտասահմանէն նորանոր թերթեր եկած էին: Գեղացի տէրտէրը երբ թերթի մը մէջ կարդաց ո՛չ միայն Թիւրքիան, այլև ուրիշ պետութիւններ ալ Հայոց ձեռքով կործանելու ծրագիրը, մտմտութեամբ շինքը առնել կը սկսի:

— Պարոն Արշամ, ըսաւ, շատ կը վախնամ որ գուցէ այս ամէնուն վրան կայ՝ տակը չկայ: Խնթ են ի՞նչ են ասոնք: Մեծ քար վերցնողը չի կրնար նետել: Աս մեր աղբրտանքը շատ շատ կը

պոռան և ուժով, վախճամ թէ «գատարկ կարասը զօրաւոր ձայն կը հանէ» ըսուածը ըլլայ

Վարժապետը աշխատած էր տէրտիրոջ վախը փառատել քաղաքագիտական տեսութիւններով: Կասկակածոտ քահանան հիմակ կ'ուզէր որ Արշամը անձամբ Պոլիս երթալով իրական կացութեան վրայ ճշգրիտ գաղափար կազմէր:

Արձակուրդի ատեն էր. վարժապետը անմիջապէս ճամբայ ելաւ: Պոլիս հասած չհասած, հոնկէ կրակոտ նամակ մը հասցուց Տոմուզ գեղ: Ընկերութիւններ կազմուած էին, Կովկասէն կտրիճ երիտասարդներ եկած, Ռուսիոյ Հայերը ոտքի վրայ, Տաճկահայաստանի Հայոց համար Եւրոպայի Հայերը կը գործէին: Ու վարժապետը տէրտէրը կը ստիպէր անմիջապէս Պոլիս գալ: «Բանե՛ր պիտի ըլլային, բանե՛ր»:

Տէր Յուսիկ ինքն ալ արդէն այս տեսակ լուրեր ունէր Պոլիս գտնուող իր աշակերտներէն: Ասոնք հոն «ընկերութիւն» կազմած էին, և ինք Արշամը անոնց յանձնարարած էր: Վարժապետին նամակէն մակարեւեց թէ ամէնքը մէկ տեղ կը գործէին: Պոլիս երթալու հարկը ստիպողական երեւցաւ: «Ժամուն պարտքը վճարելու հանդանակութեան մը» համար, առաջնորդարանէն յանձնարարագիր առնելով անմիջապէս մեկնեցաւ:

Սեւ ծովուն վրայ հիւսիսային քամին այդ շաբաթ օրը անեղօրէն կը փչէր: Շողկենաւը չկրցաւ կէս օրին նեղուց հասնիլ, իրիկուն արեւը մտած պահուն — ըստ թրքաց՝ 12 ին — Վոսփոր մտաւ: Տէր Յուսիկ գիշերը շողկենաւը անցուց: Առտուն նաւակ մը նստելով մաքսատուն ելաւ: Մէկ երկու բեռնակիր եկան ձեռքը պաղին: Խնդրեց Պատրիարքարանին ճամբան իրենց ոյց տալ: Նախ ազգին պաշտօնատունը պիտի ներկայանար:

— Ն.Տ., կերթան, անոնց հետ գնա՛, ըսաւ բեռնակիր մը:

Հայաստանցի բեռնակիրներ խումբ խումբ եղած, Մայր եկեղեցին կ'երթային: Տէրտէրը մահիճն ուղուրճը մաքսատան Հայերուն քով թողուց ու գացողներուն ընկերացաւ: չորս կողմը զիտելով կը քալէր ապշած: Կը սուրային բաց կառքեր, որոնց մէջ բազմեր էին ոսկեճամուկ զոռատով Թիւրքեր: Ազգային նախանձը սրտէն «ա՛խ» մը խլեց: Իր հետաքրքիր հարցումներուն պատասխանեցին թէ Պոլիս ամէն ատեն այսպէս իրարանցումի մէջ չէր, և ոչ ալ տաճիկները միշտ այսպէս փառահեղ: Այդ օրը ղուրպան պայրամի ըլլալուն, մայրաքաղաքը բացառիկ հանդիսաւորութեամբ կը հրճուէր:

— Ն.Տ., Մայր եկեղեցին ու պատրիարքանը, ըսին բեռնակիրները, երբ նեղ փողոցի մը բերանը Հասան:

Փողոցն ու շրջականները լեցուն էին Հայերով: Ժամ ու պատրիարքարան մտնող ելող խիստ շատ: Հայաստանի տէրտէրը հիացած կը մնար: Խորունկ ուրախութիւն զգաց: Եթէ տաճիկները փառահեղ կը թուէին, Հայերն ալ կեանք մը կը ներկայացնէին: Քիչ մը առաջուն կսկիծը փարատեցաւ:

— Օ՛խ, օ՛խ, աս ի՞նչ աղւոր բան է կ'ըսէր ինքնիրենը: Չորս կողմը կը նայէր, Արշամը կամ ուրիշ ծանօթ մը տեսնելու: Ոչ ոք: Խուռներամ ժողովուրդը որ տաճարը կը մտնէր, զինքն ալ քչեց ներս տալու: Խորանին վարագոյրը փակ էր. սեղանին վրայ բաւ: Խորանին վարահականներ կային: Տէրտէրը բան մը շատ մը աշխարհականներ կային: Տէրտէրը բան մը չէր հասկնար: Միթէ Պոյսոյ եկեղեցիներուն կարգ կանոններն ասոնք էին: Մէկէնիմէկ քար կտրած մնաց: Սեղանին վրայ գտնուողներէն մէկն ալ Արշամն էր: Վարժապետը ֆէսը հանեց նետեց, ու բազուկները

խաչածեւ, սկսաւ խօսիլ: Տէրտէրը որոշակի չէր կրնար լսել անոր ըսածնեւ ը. բայց ի միջի այլոց իմացաւ. — Այսօր՝ էրզրում, վաղը՝ Մուշ, յաջորդ օրը՝ Վան ու ամբողջ Հայաստան: Պիտի ջարդեն, եղբայրք, պիտի ջարդեն, Հիմի՛ էլ լռենք:

«Հիմի՛ էլ լռենք» ժայթքեցաւ ժողովուրդին բերնէն, միաձոյլ զանգուածի մը նման, մէկ թափով, ինչպէս թնդանօթի բերնէն արձակուած ռոմբը: Ու բոմբինը բոմբիւնին ետեւէն: Տաճարէն բակը, բակէն տաճարը կը պայթէին չրջահարները ու «օ՛ն ի ելլորդ» գոռումը կը թնդացնէր եկեղեցին ու չրջափակը: Դասէն մեծափառ ժորուքով եկեղեցական մը զողզղալով առաջ կուգար, խուճբ մը երիտասարդներէ պաշարուած: Ժողովուրդը ճամբայ կը բանար:

— Աս ո՞վ է, հարցուց տէր Յուսիկ լուրինին:

— Պատրիարքն է, Պատրիարքն է, պատառխանեց մարդը:

Ու տէրտէրը մէկ մըն ալ ի՞նչ տեսնէ: Արշամ, Պատրիարքին ետեւէն ընկերներով, որոնցմէ երկուքն իր աշակերտները, ձեռքերնին մէջ մէկ չրջահար. մէկէնիմէկ իրարու զարնուեցան վարժապետին, տէրտէրին աշակերտներուն նայուածքները: Աչքերուն մէջ հրճուանքը փայլեցաւ: Տէր Յուսիկ ինքն ալ դուրս մղուեցաւ, ու իրեններուն ետեւէն Պատրիարքարան ելաւ: Մտաւ մեծ սրահը. աչքը չորս կողմը ժուռ կ'ածէր. տաճկական բան մը տեսաւ:

— Աս ի՞նչ է, հարցուց մօտը եղողներուն:

— Սուլթանին խրկած քուրան է, ըսին:

Տէրտիրոջ երեսը փայլեցաւ: Իր հին հառաչանքը կրկնեց. ընտո՛ր Յուսիկ հայրապետ մը չէր գտնուած որ զայն կտոր կտոր ընէր: Քիչ մնաց պիտի ցատդէր, զայն պատառ պատառ պիտի բզկտէր: Հայաստանցի տառապեալին արիւնը կը բողբոջէր ի տեւ — Հայու թեան

տանը մէջ — նշանի մը, որ դարերէ ի վեր հայ ցեղին մարտիրոսութեան արիւննուշտ վիշապ եղած էր: Այս խոհերուն մէջ խորատուգեալ, քանի մը վայրկեան չկրցաւ դիտել: Թէ չորս դին ի՞նչ կը դառնար: Յանկարծ սթափեցաւ:

— Յուրան, քուրան, կը գոռար ժողովուրդը. քուրան պատռեցին:

Տէր Յուսիկ աչքերը պատը տարաւ. քուրան իր տեղը չէր: Հայ ժողովուրդին ոտքերուն տակ ճղակտոր կը տապալարէր մահմետականութեան խորհրդանշանը:

— Ա՛խ, Յուսիկ հայրապետ, հոգուդ մատաղ, աղաղակեց տէր Յուսիկ, ինքնիրմէն ելած:

Ա՛լ կրնար մեռնիլ: Փրկութեան օրը իր աչքերը տեսած էին:

Անկէ ետքը ի՞նչ եղաւ չգիտցաւ: Արդէն երկու ժամէ ի վեր չէր դիտել թէ ո՛ւր էր, ի՞նչ կ'ընէր, ի՞նչ կ'ըլլար: Ինքզինքը զուրսը՝ փողոցը գտաւ: Ամէնքը անհերքութեամբ ցեր էին. Պատրիարք, Արշամ, աշակերտ, ո՛չ ոք կ'երեւնար: Մոլեգնոտ, խռովախուժ բազմամբոխի մը մէջ կորսուած էր: Թիւրք զօրքերը վազնիվազը կուգային: Երկու Հայ, գլուխնին սուրններով ջախջախուած, աչքերուն առջեւ ինկան: Ոստիկանները չորս կողմէն Հայերը կը բռնէին ու կը կապկպէին: Մէկէնիմէկ իր թեւերէն ալ քաշքշեցին, ու առանց բերանը բանալու ատեն ձգելով՝ առին տարին: Մութ խուցի մը մէջ նետուեցաւ, ո՛ւր էր, ի՞նչ եղաւ, ի՞նչ պիտի ըլլար: Իրիկունը զուոր բացուեցաւ, հաց և ջուր տուին իրեն: Անանկ մնաց: Դուռը ոստիկան մը կայնած, ի հարկին զինքը զուրս կը հանէր ու ներս կը մտնէր: Բերանը բացաւ, հարցումներ ընելու:

— Սուս օլ կեալուր մը լսեց: Լռեց:

Երեք օր ետքը՝ ցերեկ մը զինքն առին տա

Մեծ սրահ մը մտաւ : Հսմազդեցտով Թիւրքեր նստած էին . սպարապետութեան դուռը , զինուորական առնին առջեւ էր : Անունը , մականունը և ուրտեղացի ըլլալը հարցուցին : Երբ «Տոմուզ քէօյլի» պատասխանեց , դատաւորներէն մէկը տեղէն քիչ մը վեր բարձրացաւ , ուշադիր դիտեց , խնդաց և նախագահին ըսաւ .

— Աս անոնցմէ ըլլալու չէ . ես կը ճանչնամ .

Այն հարիւրապետն էր , որ օր մը զինուորներով տէր Յուսիկին գեղէն անցնելուն . իրենց խող հրամացընող ոչսը տփած էր , ու ահաբեկին տունը երթալով ճաշած էր հանդերձ «ստամբուլարձը»ով : Մարդը պաշտօնին մէջ բարձրանալով Պոլիս եկած էր , ու հիմա ալ կ'անդամակցէր Հոյերը դատող զինուորական առնանին : Յիշեց անցեալը , և ուզեց իր «հին ծանօթին» համար բարեխօսել : Տէրտէրն ալ զայն ճանչցաւ և կռահեց որ ի նպատակ իրեն բան մը կ'ընէր : Նախագահը Տոմուզեղիին խօսող դէմքով հարցուց , թէ ո՞րքան առնէ ի վեր Պոլիս կը գտնուէր : Երբ գեղացին հեմուճուղ կէլսում պատասխանեց , դատաւորները սկսան խնդալ : Թեզեքէն ուզեցին : Տեսան թէ արդարեւ Յուսիս 15ի կիրակի առաւ Պոլիս մըտած էր . հետեւաբար չէր կրնար նոյն օրուան շարժումը կազմակերպողներէն ըլլալ : Պատրիարքարան գրտնուած ըլլալու պարագային վրայ տեղեկութիւն առնելէ յետոյ , տէր Յուսիկը անպարտ արձակեցին :

Տէրտէրը Պատրիարքարան գնաց : Գտաւ իր մէկ քանի աշակերտներն ու Արշամը որոնք կարող եղած էին ճողոպրել : Խորհրդակցութիւններ ըրին : Համաձայնեցան որ տէր Յուսիկ առնէ մը Պոլիս մնայ , կազմակերպութեան գործին համար , իսկ վարժապետը երկիր վերադառնայ , հոն գործելու ծրագրով :

Օրթագեղի եկեղեցիին պանդուխտ քահանան մեկ-

նած էր այդ օրերը : Տէր Յուսիկ Պատրիարքարանէն յանձնարարագրով մը այդ ժամը խրկուեցաւ : Իր բախտէն , առաջին սպասաւորութիւնը եկեղեցիին տօնախմբութեան օրը ըրաւ : Յուլիս 15ի օրուան տպաւորութեանը ներքեւ միամիտ պարզութեամբ որդտաց . «Ազատութիւն եղբարց մերոց»ը , որով թաղին միահեծան իշխան Հայրապետ էֆէնտիին հետ օգոստոս 19ի կիրակի օրուան ընդհարումը ունեցաւ :

Պ.

Եկեղեցւոյն տօնախմբութեան յաջորդ շաբաթը , ժամարարութեան տասնընչինգօրեայ շրջանը տէր Յուսիկինն էր : Կիրակի առաւ , էֆէնտի ու ազնուաշուք ամէնքն ալ պահարանը իրենց տեղուանքը ըստ սովորականին բռնած էին : Պատարագը առանց միջադէպի կը վերջանար . «Ազատութիւն եղբարց մերոց»ը անլսելի անցած էր սպասաւոր քահանային հաղալը բռնած ըլլալով ճիշդ այն բողբոյսին երբ գերեվարեալ եղբայրներու համար առ Աստուած պաղատանք պիտի ուղարկէր : «Էեցո»ին երբ տօճարը գրեթէ պարպուեցաւ , էֆէնտին դասը գնաց , պատտրագւորին համար բարեացակամ տրամադրութիւններով : Կոչունքին օրը , սեղանին վրայ անդրադարձած էր զարիպին բացակայութեանը : Անմիջապէս ժամը մարդ խրկած էր , զանիկա բերել տալու համար , բայց չէին գտած : Խիղճ ըրաւ աղքատ քահանայի մը եղած այս զրկանքին համար : Նախորդ կիրակին , բարկութիւնը իջնելէ յետոյ , մտածած էր թէ գեղացի տէրտէրը շաբակամ մէկը ըլլալու չէր . երկրէն նոր եկած միամիտ մը , Պոլսոյ , մանաւանդ Օրթագեղի քաղաքականութեանը անտեղեկ : Անցեալ շաբաթուան չարիքը այս կիրակի դարմանել կ'ուզէր . ուստի , փոխանակ ամէն

կիրակի օրուան սովորական մէկ ոսկիին, գրպանէն երկու ոսկի ժամուց հանեց և ափը պահեց:

Ժամարարը ձախակողմեան խորանին առջևի առաքաններէն յամրաքայլ վար կ'իջնէր «որ օրհնես զայնոսիկ»ը արտասանելով հատիկ հատիկ, ձայնը յոգնած, Բայց այդ գրեթէ մարմրող ձայնը մէկէնիմէկ հոգի առաւ: Էֆէնտին ակտնջներուն գնդակի սուլումի պէս բան մը զարկաւ. «Թագաւորաց քրիստոնէից և զինուորեալ մանկանց նոցա»: Մեծ-աղան լմորեցաւ, գաւթին դռնէն արագաքայլ դուրս ելաւ խռովեալ, երկու ոսկին աիւր, և շունչը խորհրդարան առաւ, գոչելով.

— Աս ի՞նչ փորձանք էր որ գլխուս եկաւ:

Գանձապետ, հաշուակալ, ատենադպիր, որոնք ստակ համբելու, հաշիւ նայելու, գիր գրելու վրայ էին, յանկարծակիի եկած՝ գործերնին վար ձգեցին:

— Ի՞նչ կայ, էֆէնտի, ան հերիձը նորէն խալիք մը ըրաւ, կը հարցնէին:

— Թո՛ղ տուէք, հոգիներդ սիրէք: Ժա՛մկոյ:

Ժամկոյը եկաւ, բարեւ բռնած կայնեցաւ:

— Սա զարկալը եկածին պէս, եսխայէն բռնէ հոս բեր, եղաւ էֆէնտիական հրաման:

Ու մինչեւ տէրտէրին գալը, կրակ կտրած էֆէնտին խորհրդարանը վեր վար պտտելով, կը պոռար.

— Փորձանք, փորձանք, վա՛յ հեօսիւկ, վա՛յ: Ամէնքս ալ պիտայի պիտի հանդիպինք: Հիմա նուռնալ եղանք: Ան շունը հոն էր:

«Ան շունը» ակնարկութիւն մըն էր անձի մը, որուն վրայ լսեսութեան կասկածը կը ծանրանար:

Տէրտէրը եկաւ: Անցեալ շաբթուան միեւնոյն խումբը, բայց ոչ այն պատկառազդեցիկ հանդիսաւոր գումարումը: Ո՛րը ոտքի վրայ, ո՛րը նստած, էֆէնտին շրջուն: Տէրտէրը եպիսկոպոսին առջև իր խո-

նարութիւնը ըրաւ, բայց ժամանակ չտրուեցաւ իրեն, որ նստելու հրաման ստանայ:

— Տէրտէ՛ր, հիմակ հիմակ եսքաղդ պիտի առնես, հոսկէ ցե՛մ պիտի ըլլաս, իմացա՛ր, հրամայեց էֆէնտին:

Եպիսկոպոսը, որ «կեցո»ին դուրս ելած էր, դարձեալ ի՛նչ պատահած ըլլալը չը հասկցաւ. ու տէր Յուսիկ արհամարհական շեշտով մը հարցուց.

— Նորէն ի՞նչ կայ, նայիմ:

— Ի՞նչ կայ մի, ի՞նչ կայ մի: Ան ի՞նչ «որ օրհնես» էր, հէ՛:

— Մեր «որ օրհնես»ն է, պատասխանեց տէրտէրը անտարբեր հանդարտութեամբ:

— Ա՛ն քո՛ւ «որ օրհնես»դ է, աստեղինը չէ՛. աղաղակեց էֆէնտին: Հոս Օրթագեղի «որ օրհնես»ը կայ, ան չըսողը «որ անիծես» կ'ըլլայ: Հասկցա՛ր:

— Չէ՛, չը հասկցայ, վրայ բերաւ տէր Յուսիկ նոյն հանդարտութեամբ: Չեր «որ օրհնես»ը ո՛րն է: Իմ գիտցածս, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ «որ օրհնես»ը մէկ հատ է և ոչ թէ երկուք:

— Տէրտէ՛ր, տէրտէ՛ր, գոչեց էֆէնտին, խօսք մը կայ, կ'ըսեն. — «Հինտիստանը ասղան ծակով սէյրի կ'ընեն»: Ասեղին ան պղո՛ղի ծակուկէն Հնդկաստան կը նային: Հիմա՛յ ալ մեզ անանկ բարակէն կը նային կոր: Ան վարդանանց ատնը չէ, ան ատեն նայողը ո՛վ էր. փնտոողը ո՛վ:

— Ա՛յլ դարք, ա՛յլ բարք, ձայնեց անդիէն՝ հատիկ հատիկ, ցուցամատը վերամբարձ Օգսենտիոս էֆէնտին հայկաբանութեան — ոսկեդարեանին — պաշտօնական ներկայացուցիչը:

— Ա՛ֆէրիմ, Օգսենտիոս էֆէնտի, գոչեց Հայրապետ էֆէնտի քէֆով մը: Անանկ է եա՛, անանկ է եա՛, այլ դարք, այլ բարք, Սողոմոն իմաստունը աղէկ մարգարէացեր է:

— Բայց, էֆէնտի, ներեցէք. «որ օրհնեալ»ը ընտո՞ր կ'ըսեն, հարցուց եպիսկոպոսը: Երկու «որ օրհնեալ» չկայ. մէկը՝ Օրթագեղի համար, միւսը ամբողջ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն համար: Մեր «որ օրհնեալ»ը մէկ է:

— Մէկ է, երկուք չէ. ես ալ ատ գիտեմ, սրբազան, պատասխանեց էֆէնտին: Բայց երկուք ընելու է, չէ նէ՝ մենք երկու կտոր կ'ըլլանք:

— Անանկ է եա՛, անանկ է եա՛, կրկնեցին աշխարհականները միաձայն:

— Ամէն կիրակի «որ օրհնեալ»ը կ'ըսէին, շարունակեց էֆէնտին, բայց մէկը ես չեմ, և ոչ իսկ ուշադիր էի, թէ տակը ի՞նչ միտք բանի կայ: Աղօթք մըն էր, կամացուկ մը կ'ըսուէր, կը լմննար: Ասիկա՛ դուն անցեալ կիրակիին «ազատութիւն»ը դարձուցիր: «Որ օրհնեալ»ը կամացուկ սկսելուդ, ես ալ քեզի կը մեղքընայի կոր որ շատ յոգնեմ ես, ձայնդ չելլար: Մէյ մըն ալ «Թագաւորաց քրիստոնէից»ին վրայ անանկ զարկիր որ մէկէնիմէկ ցնցուեցայ: Ու ասիկա բաւական չէր, «զինուորեալ մանկանց»ին ձայն մը ձգեցիր որ մինչեւ Պէշիկթաշ հասաւ: Ա՛լ ասկէ ետքը աս ժամուն մէջ «որ օրհնեալ»ը առաջինին պէս պիտի չլսուի: Եւ աս հրամանս ամէնուն համար է:

— Է, ընտո՞ր պիտի ըսուի, հարցուց տէր Յուսիկ: Հրահանգիչը անոր դառնալով, յայտարարեց.

— «Որ օրհնեալ զայնոսիկ»ը ուղածիդ պէս ըսէ: Աստուածն է հրէիցն ալ, հեթանոսացն ալ: Առաքեալը ասանկ կ'ըսէ: «Բայց «Թագաւորաց»ը եկա՛ւ մի՛, քիչ մը յոգնութիւն կ'առնես: Ե՛րբեք ես: Մէյ մը կը հազաս ու կամացուկ մը «քրիստոնէից»ը կը զատես կը «Թագաւորաց»էն: Կը հասկնա՞ս ընտոր երկուք կ'ընեն:

— Ճիշդ է, էֆէնտի, ճիշդ է, այդպէս ընելու է, պատգամեց Օգոսենտիոս էֆէնտին, ցուցամատը միշտ

Վերամբարձ: Վիեննայի մեր վերապատուելի հարք ճիշդ այսպէս են ըսած բազմալեզուեան «որ օրհնեալ զայնոսիկ»ին և «քրիստոնէից»ին:

— Ապրի՛ս, Օգոսենտիոս էֆէնտի, ապրիս, աղաղակեց սրբագրիչը: Նայէ՛, անոնք ընտոր խելացի են, քաղաքագէտ են: Անոր համար է որ զիրենք հանգիստ կը թողուն:

— Կեցցե՛ս, Օգոսենտիոս էֆէնտի, կեցցես, ձայնեց աշխարհականներու ակումբ, ինքնիրմէ դուրս ելած: Եպիսկոպոսը լուռ կը մնար: Էֆէնտին քաջալերուած, շարունակեց.

— «Զինուորեալ մանկանց»ին հասա՛ր մի...

— Է՛, հասայ, ըսաւ տէրտէրը հեգնօրէն:

— Հոն, հոռմըներուն խաչ հանելը կը դարձնես:

— Ես հոռմ տեսած չունիմ, և ոչ ալ անոնց խաչ հանելը գիտեմ, պատասխանեց տէրտէրը, ուսերը վեր թռթուելով:

Պշտիկ ազնուաշուք մը աթոռէն ելաւ ու սկսաւ օջէն ձախ երեսը ետեւէ ետեւ խաչակնքելը չընդնը՝ մարուելու չափ արագօրէն: Ժողովը կը խնդար:

— Իշտէ հոռմըները ասանկ խաչ կը հանեն, կ'ըսէր:

— Լիռտէ՛, տէրտէ՛, լիռտէ, շարունակեց էֆէնտին: «Զինուորեալ մանկանց»ը լսուելու չէ: Հայոց մէջ «զինուորեալ մանկունք» չկա՛յ, չըլլա՛ր: «Անոնց մանուկը որ զինուորեալ ըլլայ, հապա մեծը ի՞նչ պիտի ըլլայ» կ'ըսեն, ետքէն: «Որ սուր առցէ սրով անկցի».

բերանին ամուր ամուր ձայնով «զինուորեալ» առնենք նէ, ետքը բերանին ալ «զինուորեալ»ով կը գոցեն, հա՛: Զը լսուի, չը լսուի:

— Անանկ է եա՛, անանկ է եա՛, կրկնեց խմբերգը:

Հայաստանցին ա՛լ չգիմացաւ, ոտքի ելաւ և էֆէնտիին երեսն ի վեր պոռաց.

Պոր լռութիւն:

Ղարիպը, սրբազանին առջեւ խոնարհութիւն ընե-
լով, խրոխտաքայլ դուրս ելաւ:

— Ժամկոչ, կանչեց էֆէնտին:

Ժամկոչը եկաւ, բարեւ բռնած կայնեցաւ:

— Հիմակ հիմակ, հրամայեց էֆէնտին, աւապա մը
պիտի բռնես, ասոր ետքալը մէջը դնես, ի՛նքն ալ
մէկտեղ, շիտակ պատրիարքաբան կը տանիս: Ես վա-
ղը կ'երթամ կը խօսիմ:

Ու ժամկոչին երկու մէծիտիէ տուաւ:

*
* *

Հինգշաբթի օրուան Պոլսոյ թերթերը «Ազգային
Ղուրբեր»ու մէջ հետեւեալ տեղեկութիւնը կը հաղոր-
դէին.

«Յուսիկ անուն քահանայ մը, Տոմուզ գեղէն, Եր
առժամաբար Օրթագեղի եկեղեցին խրկուած էր, հոն
իր գեղին անունը արդարացնող բնաւորութեամբը՝
թաղը տակնուվրայ կ'ընէր: Վսեմ. Հայրապետ էֆէն-
տին պէտք եղած զիտողութիւնը Պատրիարքարանին
հաղորդած ըլլալով, այն խառնակիչը, ըսենք չքա-
հանան, երէկ բարապաններուն հսկողութեամբը
Մատնուսէի շոգենաւը գրուելով իր երկիրը խրկուե-
ցաւ Սամսոնի ճամբով»:

Ե.

Տէր Յուսիկ ճամբուելէն շաքաթ մը ետքը, օր մը
երբ Հայրապետ էֆէնտին Պէշիկթաշի պահականոցին
առջեւէն կ'անցնէր, Հասան փաշան զինքը ներս հրա-
ւիրեց: Երբեք բերդաքաղաքին շրջապատը համար-

— Էֆէնտի, էֆէնտի, ա՛լ չափը անցուցիր: Կրօ-
նականին մէջ եթէ լիտիւրիք բան մը կայ, հրահանգը
սրբազանէն գալու է և ոչ թէ քենէ, հասկցա՞ր:

Դիմադարձական այսպիսի դիտողութիւն մը եր-
սուն տարիէ ի վեր բնաւ չլսուած՝ և որ բուռն հար-
ուած կուտար էֆէնտիին գերիշխանութեանը, շուա-
րեցուց ամէնքը, նոյն իսկ եպիսկոպոսը: Ամէն աչք
սրբազանին դարձան ըրպէսբար: Անիկա [պատուհա-
նէն դուրս կը նայէր, չսեղու զարնելով, բայց սրտէն
զգացած գոհունակութիւնը դէմքին վրայ կը ցոլար:

— Սրբազանը ե՛ս եմ, ես, գոռաց էֆէնտին: Նորին
Վեհափառութիւնը նուաստ կը ճանչնայ այս գեղին
պատասխանատու:

— Հրամանքդ, ըսաւ տէրտէրը, ձեռքը պնակնե-
րուն երկնցնելով, մինակ ասոնց կը խառնուիս, տա-
ճարին մէջն ալ, շա՛տ շա՛տ, խսիրին ու միսեհրներուն:
Լուսարարը քենէ վեր է: Անիկա աստիճան ունի:
Քահանաներուն հրահանգ տալը քու կարողութենէդ
դուրս է...:

Դեռ պիտի շարունակէր. բայց էֆէնտին, բոռնց-
քը սեղմած, վրան վազեց, մոլեգին պոռալով.

— Ծո՛, տէրտէր, ես քու մօրուքդ քրա՛ւ ընել կուզամ:

— Ծո՛, Հայրապետ, ես ալ քու պիտի երգ կը...

Էֆէնտին պարզապէս խենթեցած էր: Ազնուաշուք-
ները հազիւ թէ կրնային զինքը զսպել, թեւերը
մտած:

— Վա՛յ դուռն ինծի «ծօ» մի՞ ըսես: Ե՛ս, Նորին Վե-
հափառութեան պաշտօնեան, ե՛ս պալաշով պատուուած,
դուռն ինծի «ծօ» մի՞: Բերանդը պիտի չորցնեմ, լե-
զուդ կտրել տամ պիտի:

— Ու ե՛ս, պաշտօնեայ բարձրելոյն, ճակատա-
սուրբ միւռոնով օծուած, դուռն ինծի «ծօ» ըսես, պա-
տասխանեց Հայաստանցի տէրտէրը ծանր ծանր, աչ-
քազուկը երկինք բարձրացնելով,

ուող Պէշիկթաշ և Օրթագեղ թաղերուն միահեծան տէր և իշխանը, Օրթագեղի Մեծ աղային մտերիմ բարեկամն էր: Սուրճ ու սիկար հրամցնելէ յետոյ, փաշան խօսակցութեան միջոցին, իր գոհունակութիւնը Հայրապետ էֆէնտիին յայտնեց, կասկածելի փափագ մը ճամբած ըլլալուն համար:

— Աման, փաշա էֆէնտի, Ձեր վսեմութեան սըխալ տեղեկութիւն հաղորդուած ըլլալու է, պատասխանեց Հայրապետ էֆէնտի, դող ելլելու ձեւ առնելով: Բան մը չկայ: Ատ փափագին ձայնը շատ անախորժ էր. անուշ ձայն սիրելնու՝ Պատրիարքարանէն ուրիշ քահանայ մը խնդրեցինք: Ամէնքը աս է:

— Աղէ՛կ, աղէ՛կ, ատանկ թող ըլլայ, պատասխանեց, քթին տակէն ժպտելով: Դէմինը կը ճանչնար:

Այս մանրադէպը ամբողջ մարդը կը պատկերացնէ: Այդ «հին հայ»ու տիպարը, ամէն անգամ թիւրք փաշաներուն հետ հայոց «չարժումներու» մասին խօսած ատենը, կը ջանար հայ ազգը օսմանեան գահուն հաւատարիմ և անձնուէր ցոյց տալ: Օր մը երբ ներքին գործերու նախարարը իր առջեւ դրաւ Եւրոպա հրատարակուած հայերէն քանի մը թերթեր, որոնք թիւրքերոյ դէմ սպառնալիքներ կ'որոտային, հայ էֆէնտին արհամարհական խնդուածքով մը զանոնք պոռալայի գրածներ որակեց: Եւ այս հաւատումին իբր ապացոյց, աւելցուց որ, երբ աւաղակները տուն մը պիտի մտնեն կողոպտելու, առաջուց սրճարանները չեն նստիր և ընելիքնին ամենուն առջեւ չեն պատմեր: — Ատ ալ անանկ է, պատասխանեց թուրք մորթ փաշան, որ հանգիստ մնալ կ'ուզէր: Ու հրամայեց որ ատանկ պօռ լրագիրները ա'լ չթարգմանեն ու իրեն չբերեն:

Ակոսաները կճրտելով Յուդա, Վասակ Մեհրուժան կ'անուանէր այն բարձրաստիճան Հայերը որոնք ազ-

գին մէջ եղած չեղածը կը վազեն թիւրք փաշաներուն ականջը հասցնելու, իբր թէ իրենց հաւատարմութիւնը ապացուցանելու համար: Երբ տան մը մէջ կրակ կը սկսի, կ'ըսէր, զայն մարել ուզողները վրան ջուր կը թափեն և ոչ թէ իւղ: Մեր լրատու էֆէնտիներն ալ կրակին վրայ եղ լեցնող են, վասն զի ազգին տունը եաղմայի տալ կ'ուզեն:

Թիւրքերուն հետ իր վարմունքին մէջ հաւատարիմ աւանդապահն էր ազգային հին քաղաքականութեան: «Կտրել չկրցած ձեռքդ պա'գ ու ճատկիդ դիր», կը քարոզէր: Իսկ մտերիմներուն կամացուկ մը կ'ըսէր թէ «ասոնց ձեռքը կանկրէնա պիտի ըլլայ, ինքն իրենը պիտի իյնայ, կտրելու պէտք չկայ: Սպասենք համբերելով»:

Ներսէս Պատրիարքը շատ անհամբեր կը գտնէր: Երբ անիկա եկաւ Օրթագեղ բնակիլ, էֆէնտին քիթը բերանը ծռմրկեց: Իրաւ է որ Պատրիարքին Օրթագեղ մեծ տուն մը նուիրողը Սուլթանը ինքն էր, «բայց, ըսաւ էֆէնտին իրեններուն, Նորին Վեհափառութիւնը Օրթագեղցիներս անհունապէս երախտապարտ պիտի ընէր, եթէ սրբազան Պատրիարքնուս տուն մը Պէշիկթաշի մէջ նուիրած ըլլար»: Նրբաբար հասկցնել կ'ուզէր որ, Սուլթանը Հայոց Պատրիարքը թէեւ անմիջական հսկողութեան ներքեւ կ'առնէր, բայց կը զգուշանար իրեն շատ մօտերը բնակեցնելէ:

Սան-Սթէֆանօ ու Պերլին եղած դիմումներնուն համար չա'տ նեղացած էր: «Կամուրջը չանցած, սատանային աչքը կը բանանք կոր», կը մրմարէր: Թիւրքերուն հետ վարուողութեան համար իր մէկ սիրական առածն ալ այն էր թէ «սատանային հետ եղբայր եղիր մինչեւ կամուրջն անցնիլդ»: Կամուրջը դեռ չէինք անցած լմնցած:

Ձ.

Պերլին գացող «պատգամաւորներուն» վերադարձին ա'լ չէր կրցած դիմանալ. Ներսէս Պատրիարքին գնաց, «խելքը գլուխը բերել տալու համար»: Երբ Հայկական խնդրին հայրը Եւրոպայի վրայ լի հաւատօքով, խանդավառ կը խօսէր, պահպանողական մարդն ալ սիկառը կամաց կամաց քաշելով և աչքերը ծուխին թափառայած ելեւէջներուն յառած, հեզնաժպիտ ըսաւ.

— Սրբազան, երբ Սուլթան Մէճիտին օրովը իսթթը Շէրիֆը կարդացուեցաւ, Յակոբոս Պատրիարքնիս Մայր Եկեղեցիին մէջ շատ մը բարեմաղթութիւններ ընելէ և ժողովուրդին մեծամեծ յոյսեր տալէ յետոյ, աթոռէն ելաւ ու քիչ մը ցած՝ բայց խորհրդաւոր ձայնով մը ըսաւ. «ի վերայ այսր ամենայնի, օրհնեալ ժողովուրդ, թագաւորնիս տա-ա-ճ-իկ է»: Որ ունիցի ականջս լսելոյ լուիցէ, Թագաւորնիս հիմակ ալ տաճիկ է, սրբազան, ատիկա մի մոռնաք, և ըստ այնմ ազգը կառավարեցէք:

Ա'լ անկէ ետքը Պատրիարքարան չգնաց, և ժողովականութեան ո'ւ է պաշտօն չընդունեց: Զատիկի և Ծնունդի պաշտօնական այցելութիւնները կուտար միայն: Երբ Ներսէս Պատրիարք իր բնակութիւնը Օրթագեղ փոխադրեց, Հայրապետ էֆէնտի քաղաքավարութեան համար «բարով ես եկեր» ի այցելութեան գնաց: Պատրիարքը ցաւահար սիրտով կը խօսէր: Ազգին վիճակը առաջուրնէ աւելի ծանրացած էր ու Եւրոպան ալ բան մը չէր ըներ: Հայրապետ էֆէնտին ուրիշ քանի մը այցելուներու հետ ինքն ալ մտիկ ըրաւ Պատրիարքին գահատները: Ներկաներէն իւրաքանչիւրը կարծիք մը յայտնէր. ինքը դառնութեամբ այսքան մը յիշեցուց.

— Ի վերայ այսր ամենայնի, օրհնեալ ժողովուրդ, թագաւորնիս...: Մնացածը միտքերնիդ բերելու էք, սրբազան:

Թիւրքերուն հետ ազգային ընդհանուր քաղաքական ուղղութեան մասին ի'նչ որ կը գործադրէր, նոյնը և կը յանձնարարէր ամէն մէկ հայ անհատի, ամէն հայ հաստատութեան Թիւրքերու հետ առանձինն վարմունքին համար ալ: Կրակ կտրեցաւ, երբ իրիկուն մը «Արեւելք» ի մէջ կարգաց Պոլսոյ հայ եկեղեցիներէն իւրաքանչիւրին կալուածական սեփականութիւններուն առանձին առանձին գումարները: Անմիջապէս գիշերով սպասաւորը խրկեց և «Արեւելք» ի արտօնատէրը, որ Օրթագեղ կը բնակէր, կանչեց: «Զորս դու պատուիրեցեր»ը տուաւ: Մեծ օրագրին տէրը զարմացած կը մնար թէ ատանկ հրատարակութեան մը ազգին ի'նչ վնաս կրնար ըլլալ:

— Պե, այ օղուլ, չունեիք հոտ առնելու չեն, ըսաւ հին պահպանողականը: Տաճիկները գիտնալու չեն թէ մենք ի'նչ ունինք, ի'նչ չունինք: Աչք կը տնկեն, չեն քաշեր: Մենք կեամբուր ենք, հասկցա՞ր, ազէկ բանը իրենց կը վայլէ: Մեր կնիկներուն երեսները ծածկելու ենք Անատոլի մէջ, չէ նէ կ'առնեն կը տանին. մեր տունները աչքէ հեռու պահելու ենք, չէ նէ կը քանդեն. վրանիս գլուխնիս ազքատ երեսնալու է, չէ նէ կը կողոպտեն: Մենք մինչեւ հիմա ատանկով ապրեր ենք, ու պէտք է որ համբերենք, մինչեւ որ շան սատակը վերնայ: Հիմա տաճիկներն ատ ձեր գրածները կարդալու ըլլան նէ՝ ի'նչ պիտի ըսեն: Մենք անոնց միշտ մեր աղքատ ժամերուն վրայ կը խօսինք, դուք ելիք հարստութիւն ցոյց կուտաք: Զաւակս, ըսաւ, վերջացնելով, ձեր մէջ խելքը գլուխը փորձառու մէկը չկա՞յ որ այս բաները գիտնայ: «Մենք չեղած տեղը, կ'երթան մենք կարասին խորհուրդ կը հարցնեն»,

կ'ըսեն: Մէջերնիդ ասանկ փորձառու մէկը առէք, հին խաճա ըսուածներէն: Հին գինիին պէս ասոնք ալ մախալուլ են:

*
* *

Այս տեսակցութենէն քանի մը ամիս վերջը Էվ֊
գաֆի պաշտօնատունը իբր մանլիլ գրաւեց և վաճա֊
ռեց Ղալաթիոյ Լուսաւորիչ եկեղեցիին 1500 ոսկի
արժողութեամբ մէկ կալուածը, որ արձանագրուած
էր Լուսաւորիչի անուանը, «Գրիգոր որդի Անակայ»:

— Աս Գրիգոր վիլեթի Անակը քանի՞ հարիւր տա֊
րի կ'ապրի, հարցուցին Էվգաֆէն, որուն մատնութիւն
եղած էր:

Էֆէնտին շողենաւին մէջ «Արեւելք»ի արտօնատի֊
րոջը հանդիպելուն, զայրոյթով ըսաւ.

— Հիմակ տեսա՞ք թէ ի՞նչ կըլլայ եղբր: Ասանկ
մեր եկեղեցիներուն բոլոր կալուածները պիտի առ֊
նեն: Վա՛յ քեզ քաղաք, ղազեքանիդ մանուկ է:
Մենծ կարաս մը գտէք, մենծ կարաս մը:

Շոգենաւը Պէշիկթաշէն դէպի Օրթադեղ եկած
ատեն, երբեմն կը պատահէր որ բարձրաստիճան
թիւրքեր իրեն հարցնէին, թէ ո՞րոնց կը պատկանէին
այն գեղեցիկ տունները, որոնք Ջրաղանի սուլթանա֊
կան պալատին ետեւը գտնուող բլրան վրայ սկսած
էին շինուիլ: Հայրապետ Էֆէնտի չգիտնալ ձեւացնե֊
լով, տարակուսական պատասխաններ կուտար. «Պան֊
գային մարդոցն են. կարծեմ ֆրէնկներու են» կ'ըսէր,
կը կմկմար «ֆրէնկներու են» արտասանած ատենը:
Սեփականատէրերը թէեւ Պանք Օթոմանի պաշտօն֊
եաներ կամ վաճառականներ, բայց Հայեր էին:

Ինքն ալ իր բնակարանը շատ մէկուսացեալ տեղ
մը՝ Տէրէ կոչուած ձորին մէջ շինել տուած էր: Դուր֊

սէն երկայն որմ մը կը շրջապատէր պարտէզ մը, ուր
կը գտնուէր տունը: Առանց արտաքին ուշադրաւ֊
երեւոյթի չէնք մը, երկու մասի բաժնուած՝ հարեմլըֆ
և Եֆլամլըֆ: Այս վերջինը՝ յատկապէս թիւրք այցե֊
լուներու ընդունելութեան սանձանուած՝ պարզուկ և
կահաւորեալ էր: Էֆէնտին շատ անգամ կը յիշեցնէր
Սուլթան Մահմուտին այցելութիւնը Ղազէզ Արթի֊
նին: Համբաւաւոր ամիրան ծանր հիւանդ պառկած,
Սուլթանը, ծպտեալ, Օրթագեղ հիւանդոսի կուգա֊
տնոր տունը: Սուլթանին համարումն ու վստահու֊
թիւնը Ղազէզին վրայ եւս առաւել կաւելնայ:

Էֆէնտին վաթսունը անցուկ էր: Տղայութեանը
կարդալ գրել մը սորված էր, բայց ընթերցաւէր ըլ֊
լալուն, շատ բան կը կարդար: Ամէն հին Հայաւ պէս
ինքն ալ գրաբարին իմաստը քիչ շատ կը հասկնար,
ականջը պզտիկուց ի վեր եկեղեցական գրաբարով լեց֊
ուած ըլլալուն: Չամչեանը մաշեցուցած էր, ինչպէս
և Եղիշ'ն, Թոմա Արծրունին, Աստուածաշունչը և
ուրիշ պատմական գրքեր: Տեղեակ էր ժամանակա֊
կից թարգմանութեանց: Իզմիրի և Պոլսոյ վիպական
թարգմանութիւնները իրեն ընտանի էին: Պոլ֊
սոյ բոլոր թերթերուն բաժանորդ էր, և միանգամայն
ընթերցող:

Հայաստանէն եկած մուշտակագործի մը այդ
տղան իր բաղդը Խրիմի պատերազմին սկսած էր
չինել: Ետքէն Սէրապկէրի, Թոփհանէի, Թէրսանէի
գլխաւոր հայթայթիչներէն մէկն էր եղած: Աւելի
ճիշդ պիտի ըլլար «առաջին»ը ըսել: Փաշաներու և
պաշտօնատարներու գողակից ըլլալու հնարամտութեան
մէջ անբաղդատելի հարպիկ մըն էր: Շնորհիւ այդ
անբարեխղճութեանը, որ թիւրքերոյ վարչական բար֊
քերուն մէջ գերագոյն առաքինութիւնը կը համարուի,
Հայրապետ ո՛չ միայն մեծկակ հարստութիւն ղիղած
էր, այլեւ աստիճանէ աստիճան բարձրանալով հասած
էր պալաթի և ակնկառոյց կը մնար փաշայութեան:

քոյն իր արիւնը առանց արտունջի թափելու պատ-
րաստ քահանան բանի տեղ չէր կրնար գնել եկեղեցի-
ին ու ժողովուրդին սիրոյն համար կրած չնչին առ-
ապանքները: Իր արախն մէջ քրիստոնէութիւնը ու
ազգութիւնը ի մի ձուլուած էին. զանոնք իրարմէ
անջատելու անկարող էր, ինչպէս անկարող էր իրար-
մէ զատել Բրիտանոսի աստուածային և մարդկային
բնութիւնները: Մէկուն համար ուրախութեամբ նա-
հատակուողը ուրախութեամբ պիտի մարտիրոսանար
և միւսին համար:

Ու յետոյ, Յուլիս 15ի պայծառ արեւը զինքը այ-
լակերպած էր: Դարերէ ի վեր աղուէսը կեանքի
մաստիպար ընտրող հայ գեղացին, Յուլիս 15ին,
ասիւծի կորիւնը ցեղային զինանշան ընդունեց: Տէր
Յուսիկ Պոլսէն կաղզուեալ կը մեկնէր: Ինքն ու
Արշամը միասին ճամբայ ելան: Արձակուրդի օրերը
վերջանալու վրայ ըլլալով, ուսուցիչը արդէն երկիր
պիտի վերադառնար, ուր կատարելիք նոր պաշտօն
մըն ալ ունէր իբր ներկայացուցիչ: Ըստ նախորդ
քոյման մը, տէրտէրը Պոլիս պիտի մնար այն տեղիը
«Արնկերութեան» հետ երկրին յարաբերութիւններ
ամբապնդելու և զօրեղ կաղմակերպութիւն մը հիմնելու
նպատակաւ: Հայրապետ էֆէնտիին միջամտութիւնը
այս ծրագիրը քանդեց: Տէրտէրը «Խորհուրդ մարդկան
կամք Աստուծոյ» ըսելով մեկնեցաւ: Սամառի վար-
չական մարմինն հետ խորհրդակցութիւններէ յետոյ,
հարկ տեսնուեցաւ որ տէր Յուսիկ Փոքր Հայք այցե-
լութիւն մը ընէ և ձեռք գաւնայ իր տեղը: Վարժա-
պետը իր ճամբան շարունակեց. քահանան Մար-
գուան, Սեբաստիա, Եւզոկիա այցելեց, ու ձմեռը
Տոմուզ գեղ գնաց: Գարնան նորէն ճամբայ ինկաւ:
Իր գեղին երիտասարդութիւնը, որ այժմ կաղմակեր-
պութեան մէջ էր, տէրտէրով քաջակայութեան պատ-
ճառը գիտէր: Ուղեւոր կաղմակերպիչը կը շրջադայէր

ամբողջ Փոքր Հայք, ամէն կողմ քարոզելով, խրա-
խուսելով, կաղմակերպելով: Արմատն անցաւ և Ար-
խանեանին ընկերներուն հետ երկար տեսնուեցաւ.
Մարգուան՝ Ատոմ Արսլանեանին ու խումբին հրա-
ցանները ինքն օրհնեց, ու ատեն մը հրոսակ ալ
եղաւ: Երկարօրէն տեսակցեցաւ Զաքարեանին ու
Շմաւոնին հետ, զանոնք միացնելով: Եւ այս առթիւ
բարերար դեր մըն ալ կատարեց: Աստուածամարտու-
թեան կոիւր սպառնալիք մըն էր ազգային դատին
յաջողութեանը դէմ: Ժողովուրդը սկսած էր խրտչիլ
Եւրոպայէն եկող երիտասարդներէն: Գեղացի տէրտէ-
րը խօսեցաւ յանուն հայ ժողովուրդին: Ինքն էր որ
ըսաւ.

— Օրհնածնեք, մենք անհաւատ թիւրքին թշնամի
ենք ի միջի այլոց և այն պատճառաւ ալ, որ մեր եկե-
ղեցիները կը կողոպտեն, մեր տաճարները կը պղծեն
ու ձեռքերնէս կ'առնեն: Դուք եկեք Աստուածնիս ալ
մենէ կը յափշտակէք: Թէ որ Աստուած չկայ, անդի
աշխարհ չկայ, արքայութիւն չկայ, դժոխք չկայ:
Ամենուն ըրածը իր քովը պիտի մնայ, ու մենք չան
պէս պիտի ստոկինք լիմնանք, ան ատեն Հայք ինչ
է, Տաճիկը ինչ է: Մէկը «հայ» կ'ըսէ, միւսը՝ «էք-
մէկ», տարբերութիւնը ա՛ն է:

Տէր Յուսիկ, նախնական ուսում ստացած մարդ,
չհետամտեցաւ Եւրոպայէն եկող «գիտունները» համո-
ղելու, այլ պարզապէս անոնց սպառնալիք ըրաւ, ժո-
ղովուրդին բիրտ ուժին կոթնելով:

— Ես ձեզի հոսկէ ժողովրդին ձեռքովը տեղերնիդ
կը ճամբեմ, թէ որ մէյ մը ալ կրօնքի դէմ խօսիք,
սպառնաց: Մեր գործը, կը պոռար, անհաւատ թիւր-
քին հետ է: Ամէն մէկերնիս մեր արիւնը թափելու
պատրաստ ենք: Միթէ այնքան ապուշ ենք որ կրօն-
քը ջնջելու համար նահատակուինք, հէ՛:

Տէր Յուսիկ օր մը թուամեանի խումբին հետ գտնուած պահուն, ճիւղալի մէկը տեսաւ։ Անժպիտ մարդ մը, քաղցրախօսիկ, հեզ ու խոնարհ, երեւոյթը՝ աստուածաժախ։ Այդ դէմքը իրեն անծանօթ չթուեցաւ։ Բայց ո՛ւր տեսած էր։ Յիշողութիւնը պրպտեց, երկա՛ր պրպտեց։ Սրտէն ուժ մը զինքը դէպի այդ անծանօթը կը մղէր։ Մէկէնիմէկ հրճուանքի սարսուռով մը գլխէն մինչեւ ոտքը ցնցուեցաւ։ Տարակոյս չունէր. ա՛ն էր. պատուելին, որ օրին մէկը իշուկովը իրենց դիւղը եկած էր, լուսահոգի տէր թագէտսին ատենը, ծեծ կերած էր և աշխարհաբար Աստուածաշունչ մը ձգելով փախած էր։ Ու այդ հալածեալ «բըրոտ»ը, այդ հալածեալ Աստուածաշունչն էին որ զինքը ու ամբողջ գեղը փոխած էին։ Տէրտէրը կամաց կամաց միտքը բերաւ պարագաները, ուր պատուելիին հանգիպած էր։ Տարինե՛ր անցեր էին։ Օր մը քաղաքը Արշամին հետ պտտած, վարժապետը զինքը արմուկովը մշտած, ու «բրոտ»ը ցոյց տուած էր։ Արիւնը գլուխը ցատկեր էր։ Անկէ ետքը քանի մը անգամ ալ հանդիպած էր պատուելիին, միշտ խոռ խոռ նայելով անոր։ Այլ ետքէն զայն չէր տեսած, ու մոռցած իսկ էր։ Հիմակ այդ մարդը տեսիլքի մը պէս կ'երեւար իր աչքերուն։ Երկիւղածօրէն անոր մօտեցաւ ու ինքզինքը ճանչցուց։ Պատուելիին շատ ծանօթ էր տէր Յուսիկ անունը։ Անոր աչքերուն մէջ ալ ուրախութիւնը փայլեցաւ ի տես այդ քահանային, որ հայ ժողովուրդը իր իսկութեան մէջ կը մարմնացնէր։

Երբ կարգը եկաւ, տէրտէրը պատմեց թէ ինքը անուղղակի աշակերտն է իրեն՝ պատուելիին։ Այս վերջինը զարմանք յայտնելուն տէր, Յուսիկ պատմեց շատ տարիներ առաջ իր գեղը պատահած դէպքը։ Պատուելին ալ քիչ մը մտմտալէն յետոյ, անանկ բան մը յիշեց։ Իր Առաքեալի պաշտօնին մէջ այնքան

քաղաքներէ ու գեղերէ հալածուած ու ծեծ ուտելով վնասուած էր որ ամէն մէկ դէպքը նոյնհետայն ճշգրտօրէն յիշելու անկարող կը գտնուէր։

Պատուելին ալ գեղէ դնդ պտտելով կազմակերպութիւններ կը պատրաստէր ու հրոսակներուն կ'այցելէր։ Եւ ասկէ ետքը տէրտէր ու պատուելի մէկ տեղ պիտի հալածուէին։ Իրենց անձին մէջ հայու թիւնը կը միանար ընդդէմ հայութեան ու քրիստոնէութեան թշնամիին։

Ու մէկտեղ բանտը նետուեցան պատուելի, տէրտէր, ամերիկեան քոլէճի բրոֆէսէօր, պատանի, երիտասարդ, ուսանող, փերեզակ, ջորեպան։ Ամէնքն ալ հայ. ամենքն ալ քրիստոնեայ։

Տէր Յուսիկ Մարգուան կը գտնուէր աղետաւոր օրերը, երբ առտու մը պատերը փակցուած գտնուեցան Հիմնիսքան Մանուկի յայտարարութիւնները։ Աթէնքէն մասնաւոր հրահանգներով Փոքր Հայք խրկուած այդ թուղթերը՝ Պոլիս գահընկեցութեան մը պատրաստութիւնները կը ծանուցանէին։ Անդին մը պատրաստութիւնները կը ամենախիստ միջոցներ ելլալը յուզումը տիրեց և ամենախիստ միջոցներ ձեռք առնուեցան ամբողջ Փոքր Հայքի մէջ։ Տէր Յուսիկ ընդհանուր ձերբակալութիւններուն ինքն ալ բռնուեցաւ։ Ո՛չ Մարգուանէն էր, ո՛չ չրջականերէն. այդ կողմերը ի՞նչ գործ ունէր։ Ամենախիստ հարցաքննութիւններ շատ բան յատնեցին։ Տէր Յուսիկին դերը հաստատուեցաւ։

Ընդհանուր ամբաստանեալներուն դատը Էնկիւրիի դատարանին առջեւ սկսաւ տեսնուիլ։ Տէրտէրը որոշեց ինքզինքը արդարացնելու չաշխատիլ։ Կ'ըմբռնէր թէ ինքնալգարացումն ուրացում էր։ Ուրացումն ալ՝ գաղափարին պարտութիւնը։ Հայ ժողովուրդին աչքերը Էնկիւրի յառած էին, նոր հայութեան գողգոթան։ Պիտի ջանա՞ր ինքզինքը արդա-

րացնել, եթէ իր քրիստոնէութիւնը յանցանք համարուելով՝ ամբաստանուէր: Ու հայութեան դատը հիմակ իր կրօնքը չէ՞ր:

Ը.

Ըսելիքին վրայ բանտին մէջ երկարօրէն խորհեցաւ: Թրքերէն լեզուին թէեւ անընտել, բայց իր յայտարարութիւնները կարող էր պարզօրէն բացատրել: Սակայն դատարանին օրը երկարաբանելու պէտք չունեցաւ: Դատաւոր, ժողովուրդ, ամբաստանեալ, ամբաստանող, ամէնքն ալ սարսեցան այդ վրիժառու ձայնէն: Երբ ինքնապաշտպանութեան կարգը տէր Յուսիկին եկաւ, անիկա պարզապէս պատասխանեց.

— Ռշտունի էֆէնտին պէտք եղածը ըսաւ: Իրեն ձայնակից եմ: Աւելցնելիք ուրիշ բան մը չունիմ:

Երբ բանտ վերադարձան, տէր Յուսիկ Ռշտունիին ճակատը պաղաւ ուրախութեան արցունքներով:

Ամենքն ալ մահուան դատապարտուեցան: Բայց նահատակութեան՝ հինգ կտրիճներ միայն արժանացան: Անոնք իրենց ձեռքով մահմետականին արիւնը թափած էին: Միւսներուն պատիժը մշտնջենական բանտարկութեան փոխուեցաւ: Խմբովին Պոլիս բերուելով, ոմանք հոն բանտերը զետեղուեցան, ոմանք ալ բերդաքաղաքները խրկուեցան: Այս վերջիններուն մէջ էր տէր Յուսիկ:

Թ.

Յուլիս 15ին Կ. Պոլսոյ վարչական Պրոթեան մէջ մեծ փոփոխութիւն մը կը մտնէր: Կեդրոնական ոստիկանութիւնը, որ մինչեւ այդ ատեն երկրորդական դիրք մը ունէր, յանկարծ ամենամեծ կարեւորութիւն

նը կ'ստանար հայկական վտանգին ազդած սարսափէն: Աննշան պաշտօնեայ երիտասարդ մը, մէկէնիմէկ ոստիկանական նախարարութեան կոչուելով, պիտի նկրտէր հեռզնեւէ իր գերիշխանութեան ներքեւ առնել մինչեւ իսկ Սատրաղամն ու ներքին գործերու նախարարը, որոնց ստորագասեալ պաշտօնեան կը մնար, ըստ վարչական կարգ ու կանոնի: Հինաւորաց փաշաներուն անհանդուրժելի էր իրենց վրայ ծանօթացած այս հսկողութիւնը: Այդ նախարարները միանգամայն կը վախնային թէ ոստիկանութեան նոր պետը, փառատենչիկ զգացումներէ մզուած, հայկական խնդիրը կրնար բորբոքել, ստեղծելու համար կնճռատ կացութիւն մը, որուն բոլոր հանգոյցները իր ափերուն մէջ առնելով, յաջողէր մինչեւ վէզիրութեան բարձրանալ: Ուրիշներ ալ կը կարծէին թէ, այդ նոր նախարարը՝ իբրեւ ազատամիտ հօր մը որդին և իբրեւ մտերիմ մը Երիտասարդ Թուրքերուն, սրտանց կը համակրէր երկրին մէջ ծագած ամէն շարժումի: Դիւական քաղաքականութեամբ մը կը պաշտօնէն պիտի օգտուէր, հայկական վրդովումները բորբոքեալ պահելու համար, որպէսզի անխուսափելի դառնայ հերոսական միջամտութիւն մը, որմէ միայն կարելի է յուսալ Թուրքիոյ բարեկարգումը, ուստի և փրկութիւնը: Փառասիրութիւն ու հայրենասիրութիւն կրնային իրենց փոխադարձ շահերը համերաշխել: Բ. Դրան մեքենայութիւնները սկսան, տապալելու համար ոստիկանութեան նախարարը: Բայց ան շնորհիւ իր լազմաբեղուն մտքին ու երաւորը ունեցած պաշտպաններուն, իր ազդեցութիւնը օրէ օր աւելի կ'ընդարձակէր ու կ'ամրապնդէր: Փաշաներէն ոմանք մտաբերեցին Հայոց Պատրիարքարանը եւս գործիք ընել, իրենց հակառակորդին տապալումին դիւրացմանը համար: Այս նպատակաւ ձեռք առին Հայրապետ էֆէնտին:

Իբրեքերուն հետ հայուն հնաւանդ վարուողու

Թեան այս մարմնացումը, կը շարունակէր նաեւ այն հին քաղաքականութիւնը, որով Հայերը կը մասնակցէին երկրին բարձրագոյն վարչութեան մէջ կազմուած շահախնդրական կամ քաղաքական թիւրք կուսակցութիւններու: Այդ Հայերը իրենց հնարամիտ խելքովը, զրամական ուժովը և նպաստաւոր ուրիշ պարագաներու ազդեցութեամբը կը դիւրացնէին բարձրաստիճան պաշտօնատարներու բարձրացումները և անկումները: Օրթագիւղաքնակ էֆէնտին ալ՝ որ հսկաստիճանական փայտներուն գաղափարակից մըն էր, ինչպէս և շահակից մը, օգտուեցաւ Պատրիարքարանին վրայ իր ունեցած ազդեցութենէն, նոր դէպքերուն պատճառաւ այլեւս անսահման, որպէս զի դիւրացնէ Սատրաղամին ու ներքին գործոց նախարարին խորհուրդներուն յաջողութիւնը: Եւ անա Պատրիարքարանէն գանգատ Դուռը և Երևոյզ, ընդգէմ ոստիկանութեան նախարարին: Ու եկաւ օր մը որ Ալըգեան Պատրիարքը կառավարութեան վերջնագիր մը տուաւ թէ կամ ինք պիտի հրաժարի կամ ոստիկանութեան նախարարը: Բայց Սուլթանը երկուքն ալ իր պաշտօնին վրայ պահեց: Զապթիկ Միւսիւրին քաջատեղեակ էր իր դէմ լարուած մեքենայութեանց գլխաւոր դուռդիրին անձնաւորութեան. անոր ջախջախումը ծրագրեց, բայց սպասելով բարեպատեհ տոթի մը, որ կրնար ներկայանալ ուշ կամ կանուխ: Շատ չանցաւ, նախարարական փոփոխութիւններ տեղի ունեցան, նոր գահիճ մը կազմուեցաւ: Աս ալ հաշտ աչքով չէր դիտեր ոստիկանութեան ամենաազդեցիկ պետը, բայց կ'զգուշանար անոր դէմ կռուելէ: Հայ էֆէնտին ալ համակերպեցաւ Դրան նոր քաղաքականութեան.

Ու Հայկական դէպքերը իրարու կը յաջորդէին երեւակայութիւն սարսոյդ արագութեամբ: Պատրիարք ու վարչապետ շրջանաքներու զոհ կ'երթային, երկրէն

պայթումներու որոտներ, Սասունը հայկական խնդիրը կը վերաբանար, ու Պերլինէն տասնըութ տարի ետքը՝ պետութիւնները Հայոց դատին տէր կը կանգնէին: Այս բոլոր նորատեսիլ երեւոյթները պահպանողական հայը կը շուարեցնէին: Այլեւս նաւապետն էր, որ կողմնացոյցը կորսնցուցած էր: Մերթ կը տաքնար, կ'ոգեւորուէր, կը յուսար, մերթ կը սմբէր, տարակուսանքներէն ջլատուած: Թիւրքերը աղէկ ճանչնալուն՝ «ա՛խ, կ'ըսէր թուրքը նապաստակը կառքով կ'որսայ. վախճում թէ հախերնուս գան»: Սեպտեմբեր 19ին ցնծաց. սխալած ըլլալուն ուրախութիւնը ունեցաւ պահ մը: Տրապիզոնի կոտորածին լուրը առած օրը, երկու ձեռքը գլխուն զարկաւ: Զարդերուն գուժերը, իրարու ետեւէ արագավազ, իր բոլոր վախերը կ'իրականացնէին: Ու փրկութեան աղօտ նշոյլ մը չէր ընդհամարեր:

— Ա՛խ, ճահիլներ, ճահիլներ, կը կողկողէր, մտեր իմներուն հետ յեղափոխականներուն վրայ խօսածատեն:

*
*
*

Իրիկուն մը, 1984ի վերջին օրերը, Հայրապետ էֆէնտին շոգենաւէն ելլելուն, երբ Օրթագեղի շուկայէն կ'անցնէր, մուխքաւ իր գինետունէն դուրս ցատկելով, ընդ առաջ եկաւ, դէմքը այլայլած: Բարեւը խոնարհաբար տալէ յետոյ. ըսաւ.

— Էֆէնտի ծառանիդ ալ հիմակ ձեզի պիտի դար: Նոր բան կայ:

Ու կամացուկ մը փոփոսաց թէ ոստիկանութիւնը ցերեկը տուն մը խուզարկութիւն ընելու եկած էր:

— Ի՛նչ կ'ըսս, գոչեց էֆէնտին, դեփ դեղին փարած:

Մութարը եղելութիւնը պատմեց, Նոյն օրը Սթանպօլ. Օրթագեղցի մը ձերբակալուած էր, Զէյթունի համար հանգանակութիւն ըրած ըլլալու ամբաստանութեամբ: Երիտասարդը գանահարումին չղիմանալով, իմացուցած էր հանգանակած դրամը ունուիրատուութեանց թուղթը Օրթագեղ վարժուհի երկու քոյրերու տունը պահած ըլլալը: Ոստիկանները երիտասարդը կողքով գեղ բերած էին: Օրիորդները թէպէտեւ ամէն ինչ ուրացեր էին, բայց ի լուր երիտասարդին ազադակներուն՝ թէ զինքը ծածի տակ պիտի սպաննեն, հարկադրուել էին ձեղունէն թուղթը ու դրամը հանել և ոստիկաններուն յանձնել:

Դէպքը շատ ծանր համարուեցաւ: Հայրապետ էֆէնտին տուն չգնաց և կողք մը նստելով շիտակ Պէշիկթաշ վագեց: Հասան փաշան ալ արդէն իրեն մարդ խրկած էր, ու կը սպաւէր:

Գործին ծանրութիւնը հո'ն էր, որ Պոլսոյ կեդրոնական ոստիկանութիւնը յանդգնած էր ոտք կոխել Հասան փաշային իշխանութեան սահմանները: Պէշիկթաշ ու Օրթագեղ իբր Երլտըզի չըջափակին մաս Հասան փաշայի բացարձակ պատասխանատուութեան ներքեւ էին: Սուլթանը իր արթուն և հաւատարիմ պաշտօնէն գոհ էր: Քրիստոնեաներն ալ ոստիկանական խստութիւններէն ազատ կը մնային, հանդարտ կենալու պայմանաւ: Օրթագեղի մէջ Հայոց երաշխաւորը Հայրապետ էֆէնտին էր: Այդ թաղէ երեք ուղղակի ձերբակալութիւն կատարուած չէր: Օրթագեղցիները Սթանպօլ, Ղալաթա կը բռնուէին, բայց ո'չ Օրթագեղ: Ի փոխարէն այս հանդարտութեան, Հասան փաշան ալ իր պաշտպանողական հովանին այդ թաղերուն վրայ կը տարածէր: Ետքէն, օգոստոս 16ին, Պէշիկթաշ ու Օրթագեղ, ուր մահմետականները բազմաթիւ են ու զօրաւոր, ոչ մէկ Հայու «քիթ

արիւնեցաւ», չնորհիւ Հասան փաշային և Հայրապետ էֆէնտինին:

Էֆէնտին երբ Պէշիկթաշի պահականոցը հասաւ, փաշան մոլեգնոտ էր: Ծանր դէպքը, սարսափը, Օրթագեղէն հանգանակութեան թուղթ մը դառնուած ըլլալը չէր, այլ Օրթագեղ խուզարկութիւններ ընելու յանդգնութիւնը: Այս օրինակ համարձակութիւն մը կասկած կուտար թէ Երլտըզի մէջ դաւեր կը լարուէին: Իսկ Օրթագեղ դառնուած թուղթը ո'չ Հայրապետ էֆէնտինին, ո'չ Հասան փաշային ալ լրջութիւնը կը վարկաբեկէր: Ի նպաստ Զէյթունի հանգանակութիւնը Օրթագեղ չէր կատարուած և նուիրատուներէն ոչ ոք Օրթագեղցի էր: Ուրեմն Օրթագեղի «պատիւը անաղարտ կը մնար»: Հարապետ էֆէնտին երաշխաւոր չէր շուկան պատահած դէպքերու համար, և ոչ ալ «գրպանը մոռցուած» թուղթի կտորի մը համար պատասխանատու: Փաշան իր բարեկամը բնաւ չմեղադրեց, բայց նոյնհետայն երկու օրիորդները կանչել տուաւ և Օրթագեղէն աքսորման դատապարտեց, իրենց «անզգուշութեանը» համար: Կրնային Պոլսոյ ուրիշ ո' և է մէկ թաղը երթալ նստիլ, և հոն ուղածնին ընել: Փաշային ի'նչ, թէ Սամաթիա կամ Սկիւտար ի'նչ կը պատահէր:

Խնդիրը թէեւ Հասան փաշային ու Հայրապետ էֆէնտինին միջեւ կարգադրուեցաւ, բայց ոստիկանութեան ձեռքը գէնք մըն էր, մասնաւորապէս հայ էֆէնտինին դէմ: Զապթիէին պետը իր երեսմի հակառակորդին ջախջախումը օրին մէկը գիւրացնելու համար, արդէն 1890էն ի վեր անոր մասին Երլտըզ աննպաստ տեղեկութիւններ կուտար: Օրթագեղի դէպքը ընդարձակ ձուրնալի նիւթ հայթայթեց: Իբր թէ Հայրապետ էֆէնտի օգտուելով Օրթագեղի բացառիկ դիրքէն, հոն յեղափոխական գաղտնի կեդրոն մը հաստատած էր, ինչպէս Զէյթունի հանգանակութեան պարագաները կը հաստատէին: Եւ Հա-

սան փաշան ալ անգիտակից գործիք մըն էր հայ դաւադիրին ձեռքը: Այսպէս, կեդրոնական ոստիկանութիւնը մէկ կողմէն Պէշկիթաշի պաշտպանին սրատեսութիւնը կասկածելի ընելով՝ միւս կողմէն ալ հայ էֆէնտին վերջնականապէս միմիկի կ'ընէր. այսինքն կասկածելի ցոյց կուտար Երլտըղին:

Փ.

Պոլսոյ 1896ի Մեծ-կոտորածէն մէկ քանի օր ետքը, ոստիկանական պաշտօնեայ մը Հայրապետ էֆէնտին գրասենեակը ներկայանալով, քաղաքավարօրէն խնդրեց Պապը Զապթիէն հրամայել, փաշային հետ տեսակցութեան մը համար: Էֆէնտին առանց ու եւ տարակուսանքի կարծեց թէ այդ տաղնապի ժամանակները իր հետ Հայոց գործերուն վերաբերմամբ խորհրդակցութեան մը պէտքը տեսնուած էր: Երբ պաշտօնեան մեկնեցաւ, ինքն ալ կառք մը կանչելով Պապը Զապթիէ հրամայեց: Այդ պահուն եթէ կասկածէ մը դրդուած՝ չորս կողմը դիտելու հետաքրքրութիւնը ունենար, պիտի նշմարէր հրաւիրակը՝ խանին բոլորթիքը դեգերուն: Ու երբ իր կառքը յառաջանալ սկսաւ, ուրիշ մըն ալ անոր ետեւէն կ'երթար, մէջը միեւնոյն պաշտօնեան:

Էֆէնտին, ոստիկանատան մեծ սրահը ելլելուն, իր հրաւիրակն ալետեւէն հասնելով, զինքը պուլուրուցով մը տնօրէնին և ոչ թէ նախարարին սենեակը մտնող: Տնօրէնը իր այցելուն ոտքի ելլելով ընդունեց, ինչպէս պատշաճ էր վարուիլ պետական բարձր աստիճանաւորի մը հետ, բայց այնպիսի դիրք մը բռնեց որ անոր նստելու ժամանակ չթողուց: Ծամծմելով մը ըսաւ թէ օրուան կացութեան վերաբերեալ ինչ ինչ

գործերու համար իրմէն քանի մը տեղեկութիւն պիտի խնդրէր: Էֆէնտին պաշտօնաւարձութիւնէն—զիւսու վրայով—մը իր ծառայութիւնները մատուցանելու պատրաստաձաժութիւն յայտնեց:

— Բայց այսօր շատ զբաղած եմ: Զեր վսեմութեան հետ երկարօրէն տեսակցիլ կարող չեմ, իմացուց միւստի պէյը:

— Ո՛ր օրուան համար որ կ'ուզէք, վերստին կուգամ, պատասխանեց էֆէնտին:

— Իրաւ որ չեմ գիտեր, թէ ե՞րբ յարմար ժամանակ կրնամ գտնել, ծամծմեց Թիւրքը:

Ու իր նազայլի գէմքին վրայ հրճուանքի ժպիտով շարունակեց.

— Ի՛նչ հարկ, որ երթալով գալով յոգնիք: Լաւագոյն կ'ըլլայ որ քանի մը օր մեզի հիւր մնաք ու ո՛ր օրը յարմարի՝ տեսակցինք:

Եւ առանց դիտողութեան մը սպասելու, դռնէն դուրս ելաւ: Վսեմափայլ էֆէնտին կայնած տեղը պաղած մնաց: Երկու ոստիկան ներս մտան, և սովորական պուլուրուցով զինքը տարին սենեակ մը, որուն դուռը վրայէն կղպեցին, մենք իխթիլար, յարաբերութենէ զրկուած, յայտարարութեամբ:

Բակին վրայ նայող մեծ սենեակին մէջ, պատուհանին առջեւը ոտքի վրայ, կալանաւորեալը կը ծխէր, կը ծխէր, մտածկոտ, երազուն, աշնան գաղջ իրիկուն մը մարը մտնող արեւուն անուշութենէն թմրած:

Կործանած էր: Ժամուան մը իւր բանտարկութիւնը կը բաւէր, ինչպէս բոլոր մը տեսող երկրաշարժ, իր տանը փուլումին: Թիւրք միջավայրը կը ճաննար: Հայկական խնդրին ծագումէն ի վեր մահմետականներուն հանրային կարծիքին ուշադիր հետեւած ըլլալով, անոնց զրգոեալ զայրոյթին կատաղուած թիւնը իրեն քաջածանօթ էր: Ինքը արդար կամ

անարդար՝ կորսուած էր։ Այլեւս ամենուն աչքին պիտի ներկայանար իբր Օսմանեան տէրութեան խալիֆ մը։ Ու իր պարագան կը ծանրանար նամանակահատուկ այն նկատումով, որ տէրութիւնը զինքը փառքերով ու պատիւներով յղիացուցած էր, իր ամբողջ հարստութիւնը ինչպէս և դիրքը թիւրք կառավարութեան պարտական էր։ Փճացած էր իր վարկը այլեւս. փաշաները պիտի ղգուշանային հետը ո՛ր և է յարաբերութիւն ունենալէ։ Կառավարական պաշտօնատուները առիթէն օգուտ պիտի քաղէին իր մեծաքանակ պահանջները չլծարելու համար։ Մեծ գործեր ընելու անկարողութեան պիտի դատապարտուէր։ Ու այս ամէն աղէտները կրնային ոչինչ համարուիլ, եթէ երբեք կարենար ազատուիլ։ Կը զգար թէ դաւի մը զոհ էր։ Հայ մեծամեծները խորտակելութեան քաղաքականութեան մը կասկածը չատոնց ունէր։ Ինքն ալ զոհ պիտի երթար։ Երկարատեւ բանտարկութեան մը երկիւղը սկսաւ հոգիին տիրել։

Ու պատուհանէն մէջ մըն ալ նշմարեց իր գրադիրը, որ առջեւը բեռնակիր մը ձգած, և անոր կըռնակը անկողին մը՝ կը մտնէր բակը։ Կարծեց իր դասգող տեսնել։ Դրասենեակէն հեռացած պահուն, ըստ սովորութեան, իմացուցած էր ո՛ր երթալը, և միանգամայն շուտ վերադարձը։ Ուշանալուն վրայ, գրագիրը խելք ընելով՝ զինքը փնտռելու եկած էր։ Ընթէ կ'ուզէք, անկողին մը բերէք. ա՛ն հոս պիտի մնայ», պատասխանը ստացած էր։

ՓԱ.

Ամէն անգամ որ Հայրապետ էֆէնտին ճամբան պանդուխտ Հայերու հանդիպէր, որոնք անկողիններ չալկած, Պապը Զապթիէի կամ Կեղրոնական բանտին

ճամբան կը բռնէին, իրենցներուն զիջորուան հանգիստը զիւրացնելու համար, «վա՛խ վա՛խ, խեղճ նախիրներ, կ'ըսէր ցաւելով. ի՞նչ երազներու անխոհմ գոհեր կ'ըլլան»։

Ա՛լ մթնցաւ։ Ոստիկան մը լամպա մը տոած, ներս մտաւ։ Արհամարհական բարեւ մը քրթմնջելէ յետոյ շուտը կղպեց, բանալին գրպանը դրաւ և կօշիկները հանելով, քանարէի մը վրայ երկնցաւ։ Գիշերը իր վրայ հսկողն էր։

*
**

Յաջորդ օրը քօմիսէր մը բանտարկեալը նախարարին սենեակը տարաւ։ Փաշան կէս ժպտուն, կէս տխուր պուլուրուցով մը քաղաքավար ընդունելութիւն ըրաւ, սիկար ու սուրճ ալ հրամցուց։ Քիչ վերջ ալ քարտուղարի մը հետ եկաւ, թուղթերով, գրիչ-ալ քարտուղարի մը հետ եկաւ, թուղթերով, հարցաքննութիւններով, կադամարով։ Կանոնաւոր հարցաքննութիւն մը սկսաւ, որ քանի մը ժամ տեւեց։ Ամբաստանեալին աչքին առջև դրուեցան երգարան մը, արտասահմանեան թերթեր, «Սուրբ գործ»ին նուիրատուութեան ստացագրեր, Պապը Ալիի ցոյցին մէկ պահանջմագիրը։ Այս ամէնը իր տունէն դանդաղ տեսնուած էին։ Առջի օր իր Զապթիէն տարուելէ առաջ, անդին Օրթադեղ իր բնակարանը մուխթարին առաջնորդութեամբ խուզարկութիւններ կատարուելով, լքուած սնտուկէ մը այդ կուլթիւններ կատարուելով, լքուած սնտուկէ մը։ Հիմակ միւղիւր գրքերն ու թուղթերը գտնուած էին։ Ամբաստան-իրմէն բացատրութիւն կը պահանջուէր։ Ամբաստանեալը կռահեց թէ ասոնք իր սպասաւորներունը ըլլա-ւէն էին. այդ խեղճ մարդիկը օգոստոս 2էն քանի մը լու էին. այդ խեղճ մարդիկը օգոստոս 2էն քանի մը օր ետք բռնուելով, երկիր խրկուած էին ընդհանուր արարագրեալներուն հետ։ Էֆէնտին այդ հին Հայը, և արարագրեալներուն հետ։ Էֆէնտին այդ հին Հայը, և ոչ իսկ բռնեց մը մտքէն անցուց ինքնարդարացման

Թեանը պիտի ծեծէ, պիտի բզբտէ Քրիստոսի պաշտօնեան: Եւ ահա՛ արտմաթախիծ գէմքը կը սկսի աչքէն աներեւութանալ, ա՛յլ զանկա չի տեսներ: Քիչ եղաւ: Օ՛հ, նորէն կը յիշէ: Կրակ կտրած, Պատրիարքարանը կը գտնուի: Հալածել կուտայ անոք անօգնական, թշուառ զարիպը: Ու կը յիշէ, կը յիշէ: Օրագիրները կը կարգայ ահա. Էնկիւրիի դատաստանին արձանագրութիւնները կը կարգայ: Դատապարտեալներուն մէջ տէրտէրի մը անունին կը հանգիպի և այդ պահուն քովը գանուող Օգոստինոս Էֆէնտին կը հարցնէ. «Սա հոռ մէկ եփեպսիք տէրտէր մը եկաւ նէ, ա՛ն է աս հեքիօք. — Հրամմեր էք Էֆէնտի, պատասխանը կը ստանայ: — Ի՞ճեք վերջը ասանկ փորձանքը կը գտնէ, խօսք մտիկ չընելուն»:

Այս յիշատակները կը ցնցեն, կը խռովեն հոգին: Այլ չի տարակուսիր: Մահմտականներէ ունեցած վախուն՝ նախատած, հալածած էր Քրիստոսի հաւատառիմ ծառան, և անոր ցկեանս աքսորմանը պատճառեղած: Եւ Աստուած ալ իր պատիժը կուտար: Այլ բյւզուած, թուլցած, տկարացած, «մեզայ Տէ՛ր, մեզայ» կը գոչէ սրտին խորէն: Ձղջումը իր սիրտը կը հանգարտեցնէ: Կը սկսի ուխտեր ընել. բանտէն ազատուելուն՝ իր մեղքը պիտի քաւէ, տէրտէրը փրկի տալով:

Ու վստահօրէն, Աստուծոյ գթութեանը ապաւինեցաւ:

*
*
*

Դատարանին առջեւ վստահալ Էֆէնտին իրաւցնէ վսեմ հանդիսացաւ. կ'ըմբռնէր թէ իր անձին մէջ իր ցեղն էր որ քրիստոնեայ և իսլամ աշխարհներուն գէմ կը դատուէր: Ձաքնուած էր աղքատ Հայը, զաք-

նուած է մտաւորական հայը, պիտի զարնուէր և հարուստ հայը: Ներկայացաւ խորիստաբար: Մերժեց նախագահին հրամանին հնազանդելով, ոճրագործներու աթոռին վրայ տեղաւորուիլ:

— Այս աթոռը ինծի համար չէ, ըսաւ արհամարհական շեշտով մը:

Թիւրքերը միմռալ սկսան: Իրենց համար տարակոյս չկար որ այս Հայը տէրութեան գէմ դաւաճան մըն էր. բայց դաւաճանութիւնը ոճիր մը չէր համարեր, այլ իրաւունք մը, ուստի և կը մերժէր ոճրագործներու աթոռը նստիլ:

Երբ նախագահը ուզեց զինքը պատասխանատու բռնել Կեդրոնական վարժարանին ուսուցիչներուն ընթացքին համար, խնամակալ Էֆէնտին հեղնօրէն հարցուց.

— Ու Մուրատ պէ՛յը:

Կարճառօտ բայց յստակ լեզուով բացատրեց թէ այդ Տաղիստանցի իսլամը Սուլթանէն մեծ պաշտօններու կոչուելով հանդերձ, այժմ Եւրոպայի մէջ տէրութեան գէմ կը գործէր: Միթէ Մուրատ պէյին այս ընթացքին պատասխանատուն իր պետե՞րը կը բռնուէին:

Եւ ունկնդիրները ըմբռնեցին որ ամբաստանեալը Մուրատ պէյին պարագան յեղեցնելով ոչ միայն ինքնարդարացման փաստ մը կը ներկայացնէր, այլեւ զիտել տուած կ'ըլլար որ երկրին վարչական գրութեան գէմ ըմբոստացողները քրիստոնեայ Հայերը չէին միայն:

Նախագահն ըմբռնեց թէ այս ամբաստանեալին հետ երկարատեւ դատաւարութիւն մը չատ անպատեհութիւններ առաջ պիտի բերէր, կարճ կապելու խոհեմութիւնը ունեցաւ: Օրինական անհրաժեշտ ձեւակերպութիւններէն յետոյ, դատաւորները խորհրդի

սենեակը առանձնացան։ Կէս ժամ ետքը վերադարձան։ Նախագահը դատարանին միաձայն վճիռը ամբաստանեալին հաղորդեց։ Երեք տարուան բանտարկութիւն։

Ճ.Փ.

Դատավճիռը հինգշաբթի օր մը արուեցաւ, իրիկունան դէմ։ Դատապարտեալը յանկարծակիի չէր գար՝ այս ելքին արդէն սպասելուն։ Զինքը վերադարձուցին Պապը Զապթիէ, հոնկէ կեդրոնական բանտը փոխադրելու համար։ Յաջորդ օրը այցելուներ եկան։

Իր գործը վերջացած ըլլալով, այլեւս «յարաբերութենէ կտրուած» չէր մնար։ Եկողներ հաստատեցին՝ թէ զօրաւոր բարեխօսութեանց շնորհիւ շուտով ներման պիտի արժանանար։ Եւ իրաւ, յաջորդ օրն իսկ, դատական պաշտօնատունը ոստիկանութեան կը հաղորդէր ներում շնորհող կայսերական իրաւաւոր։

Էֆէնտին, առանց ժամանակ կորսնցնելու, կառք մը նստաւ և ուղղակի Երլարդ գնաց, ու սենեկապետի մը միջոցաւ «Իր երախտադիտական զգացումները յոտս կայսերական գահոյից» գրաւ։

Սուլթանին պալատէն ուղղակի Օրթագեղ անցաւ։ Նախորդ օրն ու նոյն առտուն շատ անձրեւած ըլլալուն՝ կառքը չէր կրնար մինչեւ Տէրէն յառաջանալ։ Էֆէնտին, ըստ սովորութեան, Թաշնեքտիվէն վար իջաւ։ Կանգ առաւ, աչքերը չորս կողմը ժուռ ածեց կարօտագին։ Սիրտը անհուն տխրութեամբ լեցուեցաւ։ Առտու մը ի՞նչ վիճակի մէջ մեկնած էր հոնկէ, և հիմակ ի՞նչ վիճակի մէջ կը վերադառնար։ Եւ հա՛ա զինք նշմարելուն՝ խանութէն կամացուկ մը դուրս ելաւ Ֆեւնին, որուն միշտ խալըպի կը խրկէր ֆէսը։ Քաշի մը քայլ անդիէն, շաքար և ջուր վաճառողն ալ

եկաւ։ Ամէն առտու էֆէնտին անոր խանութը կը սպասէր քարշակին, լոխում մը ուտելով և ջուր մը խմելով։ Դիմացէն բերուֆերն ալ՝ իր բազմամեայ սափրիչը՝ ցատկեց։ Երեքն ալ շուրջը եկան։ Դէմքերնուն վրայ կընշմարուէր ուրախութիւն մը որ սրտաբուղիս էր։ Բարեւեցին յարգանքով, բայց մտերմական ընտանութեամբ մը, որուն սովոր չէին։ Իրենց խնկեցութիւնները ու բարեմաղթութիւնները թոթովեցին։ յայնքան յուզուած էին որ չէին կրնար առատ առատ խօսիլ։ Էֆէնտին սիրտն ալ ելաւ։

Զկրցաւ շատ բան ըսել. ամէնուն հաւասար հարցուց. Ընտո՞ր էք։ Աստուծով ամէնքդ ալ ողջ առողջ, հանգիստ էք։ «Ամէնքդ» խորհրդաւոր ցած ձայնով մը արտասանեց։ Ակնարկութիւն էր կոտորածին։

— Փա՛ռք Աստուծու, էֆէնտի, ողջ առողջ ենք։ Վիճակնիս յայտնի է, ըսին։

— Ողջութիւն ըլլայ, Աստուծոյ ողորմութիւնը մեծ է, պատասխանեց։

Հո՛ն, փողոցը, դասակարգերը իրարու կ'եղբայրակցէին տառապանքներուն մէջ իրենց հաւասարութեամբ։ Էֆէնտին ու աղբարը միեւնոյն տանջանքներով կը խոշտանդուէին, առանց խտրանքի, իբրեւ միեւնոյն ազգին զաւակները։ Վսեմ. Հայը այն պահուն որ կը կործանէր այն փաշաներուն ձեռքերէն, որոնց առջեւը խոնարհ երկրպագու եղած էր, իրեն յենարան ու զօրավիգ կը գտնէր ժողովուրդին սիրտը, ուր կը ցոլար աղքատ աշխատաւորներուն երեսը, աշխատաւորնե՛ր որոնց վրայ միշտ վերեւէն նայած էր։ Օտարէն հալածուող ժողովուրդի մը համար եղբայրակցութեան զգացումին ամբողջ անուշութիւնը հիմակ կ'զգար։ Ու կը զգար նաեւ թէ շատ խորունկ

իմաստ մը ունէր, ցեղին՝ «սրտէ ի սիրտ ճամբայ կայ» քաղցրախօսիկ առածը:

Մնաք բարով ըսելով, էֆէնտին ճամբան շարունակեց, տրտում ու խոհուն: Իր աչքերը ի զուր չորս կողմերը կը փնտռէին այն դէմքերը զուր պղտիկուց ի վեր տեսնելու վարժ էր: Ո՛ւր էին հայ համալսները որոնք իր անցած ատենը բարեւի կը կայնէին: Անոնց հետ ալ կ'ուզէր երկու խօսք փոխանակել: Անոնք ալ կը կարօտնար այդ բոպէին: Եւ տեսաւ կոշտ ու կոպիտ, ժահադէմ թիւրքեր, այն բարի ու համեստ Մշեցիներուն տեղը անցած:

*
**

Կիրակի առտու կանուխ արթնցաւ: Արեւ արեգակ օր մը կը ծագէր: Պատուհանը բացաւ ու լիաթօք շնչեց օդին քաղցրութիւնը: Հոն անուշը կերաւ, սուրճը խմեց, և նստած մնաց: Բանտարկութեան օրերուն ամբողջ խոնջէնքը հիմակ այդ հանգստեան պահուն կը զգար: Երկար ատեն հոն մնաց, միշտ մտածկոտ, մերթ ընդ մերթ «վա՛խ վա՛խ» մը հառաչելով: Ինչե՛ր չէր ըրած, որպէս զի հայ ազգը օսմանցիներուն հաւատարիմ ու անձնուէր մնայ: Ներսէս Պատրիարքէն մինչեւ գեղացի տէրտէրը, ամէնուն թշնամացած էր, ամէնուն դէմ կռուած էր հակաթրքական ձգտումներուն համար: Եւ ի վարձատրութիւն իր այս ծառայութեանց, տաճիկը զինքը կործանած էր: «Վա՛խ, վա՛խ, վա՛խ»: Ու հագուելու համար տեղէն ելլելով, ինքնիրենը բարձրաձայն ըսաւ. «Եթէ արդարն հազիւ կեցցէ, մեղաւորն ո՞ւր երեւեցցի»: Եթէ իրեն՝ որ հաւատարիմներու հաւատարիմն էր, այպէս կ'ընէին, հապա ուրիշներուն ի՞նչեր չէին ըներ: Եւ հիմակ ալ աղէկ կ'ըմբռնէր

Ներսէս Պատրիարքին, յեղափոխականներուն «անխռն հեմութեան» պատճառը: Մորթելու համար դանակը վզին դրուած մարդէն, իր շարժումներուն մէջ զգուշաւոր խոհմութիւն կրնա՞ր պահանջուիլ:

Հագուեցաւ. եկեղեցիին ատենն էր, ելաւ գնաց. Խորհրդարանին աչք մը նետելով, շիտակ խնդրակատար անցաւ, ուրկէ մտած ատենը ոտքերը թեթեւ մը դողդալ սկսան: Ժամկոչը ուրախութեամբ ընդառաջ եկաւ: Ան ալ իր բարեւը մտերմօրէն տուաւ: Էֆէնտին մեծկակ գոհունակութիւն մը զգաց, այն հինաւուրց վանցին տեսնելուն: Հայաստանցի պանդուխտներէն ան կը մնար միայն: Եկեղեցին անբոլորնաբարելի էր. հոն ոչ ոք կրնար թուրք մը Աստուծոյ սպասաւոր դնել:

Պահարանը՝ իր աթոռը տեղն էր. հոն գնաց: «Հաւատամք»ին աւետարանը կը կարդային: Գլուխը բացաւ, երկիւղածութեամբ ունկնդրեց: Մտախոհ և զգածեալ կը հետեւէր արարողութեանց: Յանկարծ ցնցուեցաւ: Սպասաւորող քահանան «Եւ չնորս յառաջնցուեցաւ: Սպասաւորող քահանան» կ'աղաղակէր բարձրաձայն: Ո՛ւր ջիկայ ժողովրդեան» կ'աղաղակէր բարձրաձայն: Ո՛ւր մնաց «ազատութիւն եղբարց մերոց գերելոց»ը, որուն կարօտը կը քաշէր: Յիշեց ու գլուխը վայրահակեց: Վեց տարի էր որ Օրթագեղի ժամը կը լիտուէր, Հայ ժողովուրդը կազդուրող հաւատարմարժ «Ազատութիւն»ը: Օր մը ինքն ալ գերելոց եղած էր, ու ժողովուրդը իրեն համար ալ վախցած էր ձայնը երկինք վուրդը իրեն համար ալ վախցած էր ձայնը երկինք բարձրացնել, առ Աստուած աղերսել: Սրտաբեկ մնաց: «Ֆեցո»ին յառաջացաւ դասը, պատարագ: Իրեն ժամուցը պատրաստած: Ու լսեց «որ օրհնես»ը, ինչպէս մուցը պատրաստած: Ու լսեց «որ օրհնես»ը, ինչպէս ինքը օրբադրած էր: Վեց տարի է որ բերանները ա՛լ վարժուած էին ամէն թագաւորներու համար հաւատարմարժ աղօթել, Սուլթանն ալ քրիստոնեայ թագաւորներուն հետ խօսնել: Ստորակէտ մը բաւական

եղած է քրիստոնէութեան ոգին փոխելու: Ու չլսուեցաւ «զինուորեալ մանկանց»ն ալ, Նորէն էֆէնտին գաւթէն դուրս ելաւ, բայց այս անգամ ինքն իր անձին դէմ զայրացած:

Իր յանցանքին մեծութիւնը կ'ըմբռնէր. Հայ ժողովուրդը ինքզինքը իր տաճարին մէջ ամփոփած իր այրած սիրտը դարերէ ի վեր կը մխիթարէ՝ մահմետականութեան դէմ Բրիտանոսին դիմելով, և անոր վրայ յուսադիր՝ ապագայի մը ակնկալու մնալով: Ինքը՝ խոհեմ ու զգուշաւոր մարդ, ժողովուրդն այդ հաւատքէն որ զօրութիւն մըն է, զրկել ուզած էր: Միեւնոյն ժամանակ չէր ուզած որ ժողովուրդին ձեռքը նիւթական ուժ մըն ալ դրուի, վասն զի միշտ խոհեմ և զգուշաւոր մարդն էր ինքը, եւ ի՞նչ կ'ընէր ինքը, երբ տաճիկ մահմետականը իր գլուխն այճեղմեց: Իր խոհեմութիւնը, զգուշաւորութիւնը փրկեց զինքը: Այս մտածումներով մտաւ խորհրդարանը, ուր վեց տարի յետոյ, իր աչքերուն առջեւ կը վերանորոգուէին տէր Յուսիկին հետ պայքարման տեսարանները: Գեղացի տէրտէրը անշուշտ իր առաւապանքներուն մէջ կը զօրանար այն զգացումէն թէ իբր Բրիտանոսի և Ազգին զինուորը կը կռուէր: Քաջ մըն էր, եթէ մեռնէր, բայց կը մեռցնէր ալ:

Խորհրդարանը քիչ մը նստաւ, սուրճ մը խմեց, հարցումներ ըրաւ ու մեկնեցաւ:

Կէս օրէն առաջ աչքիւրուսի սկսան դալ շատ ընտանիքներէ միայն երեք չորս հոգի, որոնց մէջ էր Օգսենտիոս էֆէնտին: Էֆէնտին զանոնք ճաշի վաթ դաւ: Սեղանէն առաջ օդի նստան: Գլուխները երբ քիչ մը տաքցան, Օգսենտիոս էֆէնտին կրակոտ խօսքեր արտասանեց, էֆէնտինն ալ յայտարարեց թէ իր մարտիոսութեամբը ա'լ այսուհետեւ ժողովուրդին պաշտելին էր:

«Այք ամենցուն ի քեզ յուսան», ըսաւ:

Կամաց կամաց լեզուները բացուեցան և հիւրերը փափաքեցան գիտնալ թէ ի՞նքը ինչ ըրած էր որ զինքը ձերբակալեր, բանտարկեր ու զատապարտեր էին:

— Մեծ ի՞նչը փնտոենք, հարցուց խնդալով ոսկեղարեան գրաքարին ներկայացուցիչը:

— Մենք «Հ» փնտոեցէք, Օգսենտիոս էֆէնտի, պատասխանեց տանտէրը:

Այս խորհրդաւոր հարցուպատասխանին բացատրութեան մը պէտք ունի:

Հայրապետ էֆէնտին կարգացած էր ֆրանսերենէ թարգմանուած բոլոր վէպերը:

Մասնաւորապէս միտքը պահած էր ֆրանսացի աստիկանապետի մը այն համոզումը թէ ամէն ծանր զէպքի մէջ փնտոելու է կինը: «Փնտոեցէք մեծ Յն Մեծ Յ ըսելով կը հասկնար յեղափոխութիւնը, բառ մը զոր ամբողջութեամբ բերանը առնելու չէր համարձակեր: Ամէն չարիքի պատճառ մեծ Յն էր: Հիմակ Օգսենտիոս էֆէնտին քարը տեղը կը դնէր: Իրեն բանտարկութեանը համար ալ մեծ Յ փնտոելու էր: Էֆէնտին ճիշդ պատասխանը տուաւ, «փնտոեցէք մեծ Հն ըսելով: «Մեծ Հ» Հայն էր. փնտոեցէք Հայը. փնտոեցէք հայութիւնը ամէն ձերբակալման մէջ: Էֆէնտինն գիտողութիւնը հիւրերուն շատ հաճելի անցաւ. ճիշդ կացութիւնը կը պատկերացնէր: Ամէն Հայ կը բռնուէր, կը բանտարկուէր, կը սպաննուէր, վասն զի հայ էր: «Փնտոեցէք մեծ Հն» ա'լ անկէ ետքն ալ կարգախօս մը եղաւ:

Ու էֆէնտին իր կարգին ինքն ալ քարը տեղը դնել ուզելով, խօսքը հայկարան էֆէնտինն ուղղեց ըսաւ:

— Օգսենտիոս էֆէնտի, Սողոմոն իմաստունը

սխալներ է։ Ա՛յլ դարձ, նո՛յն բարձ, կը հասկնա՞ս ետ։

Ակնարկութիւն էր վեց տարի առաջ տէր Յուսի-
կին վրայ յարձակման միջոցին, Օգոստինտիոսի այն-
պատգամ խօսքերուն թէ ճա՛յլ դարձ, ա՛յլ բարձ, զոր ո՛չ ըսողը գիտէր թէ ո՛րմէն էր և ո՛չ ալ լսողը։

— Ա՛յլ դարձ, նո՛յն բարձ, կը հասկնա՞ս, Օգ-
ստինտիոս էֆէնտի, կը կրկնէր տանտէրը։ Եւ հասկը-
ցուց թէ դարեւոր փոխուած էին, բայց բարձերը
ո՛չ։ Տաճիկները մնացած էին այնպէս տաճիկ, ինչպէս
քանի մը դար առաջ։

Ոտքի ելան, սեղանատուն երթալու համար։ Էֆէն-
տին կարծես հարցնելու բան մը ունէր ու կը վա-
րանէր։ Վերջապէս, հայկաբանին դառնալով ըսաւ.

— Սոսքը խօսք կը բանայ։ Ճանքմ, Օգոստինտիոս
էֆէնտի, առեւտր հոս դարիպ տէրտէր մը եկաւ,
տաք գլուխ մէկը քօհաֆ, անունով գեղէ մըն էր, իր
անունն ալ միտքս չի դար....:

— Հա՛, սա տոմուգզեղցի տէր Յուսիկը, պատաս-
խանեց Օգոստինտիոս էֆէնտին։

— Ծի՛շդ ան։ Ատ խեղճ մարդը ետքէն էնկիւրի-
թանուեր և բանտարկուեր է եղեր։

— Այո՛, շատ բան քաշեց, Աքեա աքսորուեցաւ։

— Ետքէն։

— Ետքէն, 1895ի ներեալներուն մէջ մտաւ։

— Խեղճ մարդ։ Դեռ Աքեա է։

— Ոչ։ Տեղապահ սրբազանը իր պաշտօնավարու-
թեան առաջին օրերը անոր և ուրիշներու համար
բարեխօսեց։ Ազատուեցան։

Աղէ՛կ, աղէկ։ Հիմակ ո՞ւր է, երկի՞րն է։

— Ո՛չ հոս կ'սպասէ, երկիր երթալու համար։
Գարակէօմրիկի ժամը խրկուած է։ Անգամ մը գացի
տեսնուեցայ հետը։

Սոսելով սեղանատուն գացեր էին, էֆէնտին առե-

լի զուարթ կ'երեւար։ Ուրախ ճաշ մը ըրաւ, կատա-
կաբանելով։ Օգոստինտիոս էֆէնտի տուած լուրը իրեն
շատ հաճելի եղած էր։

Ք.Պ.

Ա՛լ իրիկուն էր։ Տէր Յուսիկ հանգստանալու
պատրաստութիւններ տեսնել սկսաւ։ Պանդուխտ
տէրտիրոջ խուցին մէջ, որ ժամուն բակին վրայ կը
նայէր, իրր կարասի մեծկակ միսեք մը կար, եր-
կայն բարձով մը, ու փայտէ ճերմակ սեղան մը և
երկու պարզ աթոռ։

Ամէն օրուան սովորութեանը համեմատ, դարիպն
իր անկողինը՝ որ անկիւն մը կը մնար՝ բացաւ,
երկնցուց, թոթուեց, շտկեց։ Յետոյ պզտիկ մանդալին
մէջ քանի մը ածուխ ալ աւելցուց, և կրակին վրայ
զետեղեց պտուկը, որ սոխով լուրիա կը պարունակէր,
օրը պահք ըլլալուն։ Սեղանին վրայ կարգի դրաւ
և գաւաթը, Գարիւղի լամպան ալ մաքրեց, պատ-
րաստեց, լուցիկին տուփն ալ քովը դրաւ, աթոռը
պատուհանին առջեւ քաշելով, ժամագիրքը առաւ,
իրիկունան աղօթքները կարդալու։ Քիչ մը ետքը խու-
ցին դուռը բացուեցաւ։ Ժամկոչն էր, որ ետ դառնա-
լով գնաց սանդուղին գլուխը սպասողի մը ըսաւ.

— Հրամայեցէք, հոս է։

Տէրտէրը աթոռէն ելաւ։ Դրսէն մէկը կուգար,
քանի մը քայլ անոր ընդառաջեց։ Եկողը ներս մտաւ,
դուռը գոցեց. քահանան, վախնալով, ետ ետ գնաց,
պատին կոթնեցաւ։ Այցելուն իր առջեւն էր, ֆէսը
հանած, և ծռած՝ ձեռքը կը քաշէր համբուրելու։

— Ես քեզ մեղա՛յ, տէ՛ր հայր, ես քեզ մեղա
մըմնջելով։

— Ամէնքս Աստուծոյ մեղայ, օրհնած, ամէնքս Աստուծոյ մեղայ, աղաղակեց տէրտէրը այլալիւծ ձայնով: Ու յանկարծածին յուզմամբ այցելուին ճակատը քաշեց պագաւ:

Երկուքն ալ թաշկինակներն հանեցին, աչքերնին սրբեցին, ու ըստէ մը իրարու գէմ կեցան, մեծ խոնջութենէ մը թեթեւցած սրտով: Տէրտէրը աթոռին մէկը բերաւ Հայրապետ Լեֆէնտին հրամցուց, միւս աթոռն ալ ինքը առաւ: Ու դէմ առ դէմ նստան:

— Է՛, նայինք ընտո՞ր էք, հարցուց Էֆէնտին խանդավառութեամբ:

— Փա՛ռք Աստուծոյ, ողջ առողջ ենք, ի՛նչ ըլլալո՞նիս յայտնի է: Ազգին վիճակին ամէնքս ալ բաղդակից ենք:

— Գիտեմ, տէր հայր, գիտեմ, ազգին համար շատ բան քաշեցիք: Աստուած վարձահատոյց ըլլայ: Զարհարանքը, նեղութիւնը ամէնուս համար ալ է: Աստուծով ամէն բան կը շտկուի:

Էֆէնտին «ամէնուս համար է»ին վրայ թեթեւ մը շեշտեց: Անդրադարձաւ որ քահանան կը զգուշանար իրեն բանտարկմանը ո՛ր և է ակնարկութիւն ընե՞լէ: Անշուշտ չէր ուզեր զինքը պղտիկ ձգել իր անցեալ ամբարտաւանութեանը համար: Բայց ինքը վիրաւոր էֆէնտին սփոփանքի կարօտ էր. ուստի խօսքը ինքը բացաւ:

— Այնպէս է, տէր հայր, այնպէս է, ամէնքս ալ ազգին բաղդակից ենք: Մեր գլխուն ալ շատ բան եկաւ:

— Լսեցի, Էֆէնտիս, լսեցի, պատասխանեց տէրտէրը անկեղծ վշտակցութեամբ: Ի՛նչ ընենք, ամէնքս ալ Հայ ենք: Մեր պատմութիւնը ցոյց կուտայ որ այս անօրէն մահմետականները միշտ մեր մեծերուն գլուխը կ'ուզեն ուտել: Անշուշտ Յուդիկներուն մէջ կրակի տարուան աղէտը կարդացեր էք:

— Կարդացեր եմ, տէր հայր:

— Էն առաջ մեր քաջ նախարարները այրեցին, որպէս զի անտէր անտիրական ժողովուրդը դիւրութեամբ կոտորեն: Միշտ միեւնոյն քաղաքականութեան հետեւած են:

Այս միջոցին տէր Յուսիկ տեղէն ելաւ, սուրճ պատրաստելու. Էֆէնտին թող չէր տար որ նեղութիւն քաշէ: Բայց դուռը բացուեցաւ. ժամկոչը երկուսուրճ կը բերէր: Տէր Յուսիկ ներողութիւն խնդրեց, որ սիկառ չի կրնար հրամցնել, վասն զի ինքը ծխող չէր: Էֆէնտին հատ մը գրպանէն հանեց, ու սուրճը խմելով, խօսակցութիւնը շարունակեց:

— Է՛, նայինք, տէր հայր, ե՞րբ կը մեկնիք, հարցուց:

— Շիտակը, Էֆէնտի, որոշ բան մը չեմ գիտեր: Մօտերս նոր Պատրիարք պիտի ընտրուի, կ'ըսեն: Կը յուսամ որ Սրբազանը ամէն դիւրութիւն կ'ընծայէ: Բացակայութիւնս շատ տարի տեւեց, ժողովուրդը կը սպասէ: Ընելիք շատ բան կայ:

— Ի՛նչպէս, իմացա՞ք բան մը, ձեր գեղն ալ դէպք պատահե՞ր է, շատ զժբաղդութիւններ տեղի ունեցե՞ր են:

— Ատ մասին փառք նախախնամութեան, Էֆէնտիս, լսեցի որ մեր գեղը անփորձ մնացեր է:

— Ի՛նչ կ'ըսէք, ատ ի՛նչ հրաշք ':

— Էֆէնտի, միակ պարզ հրաշք մը չէ:

— Հապա՞:

— Մեր տղաքը ժամանակին խելք ըրէր եւ ու քանի մը հրացան առեր պահեր են, քիչ մըն ալ զինավարժութիւն սովորելով: Խուժանը դրսէն մեր գետին վրայ վրայ յարձակում ըրած ատենը, տղաքն ալ անոնց վրայ և թշուառականները լեղապատառ կը փախչին: Երիտասարդները անոնց ետեւէն էլ վազեն

և ուրիշ հայ գեղերու ալ օգնութեան հասնելով՝ զանոնք ալ փրկեցին: Ա՛խ, էֆէնտիս, եթէ ամէն քաղաք ու գեղ ալ ասանկ նախատեսութիւն ունեցած ըլլար, բանիկ մը չէր պատահեր:

Այս տեղեկութիւնը լսելուն՝ էֆէնտին պահ մը մտախոհ լուռ մնաց, կը հասկնար թէ «Ժողովուրդի խոհեմութիւնը զէնք ունենալու և զինավարժութեան մէջ կը կայանայ: Հետաքրքրութիւնը արթնցաւ, և տէր Յուսիկէն քանի մը տեղեկութիւններ ուզեց. կը զարմանար թէ անծանօթ գեղի մը մարդիկ ի՛նչպէս եղեր է որ կրցած են հեռուոր ապագան նախատեսել:

Գահանան համառօտակի մը պատմեց տարիներէ ի վեր տեսնուած պատրաստութիւնները, բայց առանց ինքզինքը մէջ խառնելու, ամէն ինչ երիտասարդներուն կազմած ընկերութեան վերագրելով:

— Հէ՛յ, հէ՛յ, ըսաւ էֆէնտին, մենք ալ հա՛յ ենք եղեր, մենք ալ բան գիտենք եղեր, իբր թէ ազգին մէջ կարեւոր դեր մը ունէինք: Ժողովուրդը ինքը իր գլխուն, մենէ աւելի աղէկ գիտէր թէ խոհեմութիւնը ի՛նչ ընել կը պահանջէ:

Ազգեցիկ այդ Հայը իրեն պատահած դէպքէն ի վեր ջղային գրգռման մէջ էր: Իր դառնացած սիրտը բանալու և խոստովանելու անդիմադրելի պէտք մը կը զգար: Հոգին տանջող ցաւը դուրս տուաւ: Տէր Յուսիկ ըմբռնելով ջախջախուած մեծատունին հոգեբանական վիճակը, չուզեց զանիկա ջլատել: Ընդհակառակը՝ ջանաց զօրացնել այդ հոգին, կազդուրել, վհատումէ փրկել: Հայրապետ էֆէնտին ուժ մըն էր, զոր չէզոքացման վտանգէն հարկ էր փրկել: Ապագային պիտի կրնար իրենց օգտակար ըլլալ: Տէր տէրը իր նախկին հակառակորդը իր խուցը, այսինքն իր ոտքը տեսնելէ ի վեր՝ այս մտածութիւնը ունեցած էր և ըստ այնմ կը խօսէր: Ուստի անոր յուսահա-

տեղան վերջին յայտարարութիւններուն պատասխանեց.

— Էֆէնտի, այդպէս մի՛ ըսէք: Այն բոլոր Հայերը որ իրենց ազգը կը սիրեն ու անոր օգուտը կը փափաքին, անոնք ամէնքն ալ միեւնոյն կերպով չեն կրնար մտածել: Մի՛ կրնայ ապագան ճիշդ նախատեսել: Ու յետոյ, ազգերնիս անանկ վիճակի մը մէջ է որ տեղ մը օգտակար սեպուած գործը ուրիշ տեղի համար կրնայ վնասակար ըլլալ: Աւ ինչ որ քաղքի մը կործանման պատճառ կը դառնայ՝ ուրիշ քաղքի մըն փրկութիւնը կ'ըլլայ: Իրաւ է որ մեր գեղը ո՛ր և է աղէտ չպատահեցաւ, շնորհիւ Ժողովուրդին զէնքերուն, բայց լսեցինք որ հոս Օթագեղ ալ բան մը չէ պատահած:

— Չէ՛, փա՛ռք Աստուծու, հոս ալ մէկուն քիթը չարիւնեցաւ, պատասխանեց Օթագեղի խնամակալը զգածեալ համեստութեամբ:

— Բայց Օթագեղ ալ զէնք չի գործածեցիք, շարունակեց տէրտէրը: Այդ թաղն ալ հրամանքներնուր զգուշաւոր հեռատեսութեամբ փրկուեցաւ: Կը տեսնենք թէ տեղ մը քաղաքադիտական վարժունքը կըրնայ օգտակար կրլայ, ուրիշ տեղ մըն ալ զէնքի վարժունքը: Ամէն միջավայրի Հայերը իրենք իրենց կասութեանը համեմատ հոգալու են ինքզինքնին:

Հայրապետ էֆէնտին որքան աւելի մտիկ ընէր տէր Յուսիկը, այնքան աւելի կը սիրէր զանիկա: Կը հասկնար թէ այդ Հայաստանցին ոչ միայն զօրաւոր նկարագրի տէր խելացի մէկն էր, այլ և շատ փափկանկատ: Անոր խօսքերը թեթեւցուցին սրտին վրայի ծանրացած բեռը: «Ա՛խ, կը մտածէր ինքնի վրայի ծանրացած բեռը: «Ա՛խ, կը մտածէր ունենայինք, ազգը բնը, եթէ ասանկ շատ տէրտէր ունենայինք, ազգը ա՛լ ի՛նչ կ'ուզէր»: Ու նոյն բոլէին, տէրտէրով խօսքերուն ապաւորութեանը ներքեւ, որոշեց ազգին

տէր Յուսէկին պէս քահանաներ պատրաստելու հա-
մար ամէն ջանք ընել: Այս որոշումը նոր հոգի տուաւ
իրեն. մէկէնիմէկ զինքը նոր մարդ ըրաւ: Իր կեան-
քը մեծ նպատակ մը ունէր: Անցեալը անցած էր,
նայելու էր ապագային: Իր խորհուրդները բոլորէր
ցոլացեր էին տէրտէրին խօսքերուն՝ իր մտքին տուած
զարկերէն:

Մութը կը կոխէր: Հիւրը ոտքի ելաւ մեկնելու:

— Տէր հայր, ըսաւ, թերեւս երկար ատեն ա՛յլ
չտեսնուինք: Աստուած բարի ճամբորդութիւն տայ:
Երկիրդ եթէ բանի մը պէտք ունենաս, Պատրիարքա-
րանին միջոցաւ ինծի հաղորդէ, պէտք եղածը ընեմ:
— Աստուած պակաս չընէ, էֆէնտի:

Ու էֆէնտին յառաջացաւ գէպի տէրտէրը. և անոր
ձեռքերը համբուրելու համար քաշած ատենը, իր
զրպանէն պղտիկ քսակ մը հանեց, մէջը լեցուն լոսկի,
և քահանային ձեռքը դնել ուզեց: Անիկա ետ ետ
գնաց:

— Կ'ազատեմ, էֆէնտի, նեղութիւն մի կրէք: Ես
բանի մը պէտքութիւն չունիմ: Ուրիշ աւելի նեղու-
թիւն ունեցողներ կան:

— Չէ՛ տէր հայր, չէ՛, ա՛ռ. աս քեզի համար չէ:

Ու ծանր, խորհրդաւոր ձայնով մը ցածկեկ, աւել-
ցուց.

— Ժողովուրդիդ համար վառող, հրաքան գնէ՛:
Խոհեմութիւնը զէնքին մէջն է: «Որ ո՛չ սուր ասցէ՛,
սրով անկցի:»

Տէրտէրը նուէրն ընդունեց, և էֆէնտիին երեսը
նայելով, ժպտուն.

— Աս կարմիր ծածուց է, ըսաւ:

Ու երկուքին աչքերն իրարու հանդիպեցան:
Անոնց մէջ կը վառէր հայ ազգատին ու հայ հարուս-
տին հազար տարուան ատելութիւնը մահմետական
թշնամիին դէմ:

«Ազգային գրադարան

NL0254640

22513